

บทที่ ๒

อินทรี ๕ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

อินทรี ๕ ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙) ว่า อินทรีมี ๕ อย่าง^๑ คือ สัทธินทรี วิริยอินทรี สตินทรี สมาธิทรี ปัญญาอินทรี กล่าวถึงความเป็นใหญ่ ความเป็นผู้ปกครอง ในสภาวะธรรมที่เกิดร่วมกับตน ความเป็นใหญ่ มีความสำคัญในการเจริญสติปัญญา ๔ ก็เพราะอาศัยการพัฒนาอินทรี ๕ ประการนี้เป็นหลักเพื่อให้รู้แจ้งซึ่งฉันทธรรม ญาณธรรม และอริยสัจธรรม ดังนั้น ผู้วิจัยจึงกำหนดประเด็นในการศึกษาอินทรี ๕ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ไว้ดังต่อไปนี้

- ๒.๑ นิยามความหมายของอินทรี
- ๒.๒ นิยามความหมายของอินทรี ๕
- ๒.๓ ป่อเกิดอินทรี ๕
- ๒.๔ อินทรี ๕ ที่มีปรากฏในหลักธรรมและพระสูตรต่าง ๆ
- ๒.๕ ความสำคัญของอินทรี ๕
- ๒.๖ ทศนะบุคคลที่เกี่ยวกับอินทรี ๕
- ๒.๗ สรุปท้ายบท

๒.๑ นิยามความหมายของอินทรี

ในการวิจัยศึกษาอินทรี ผู้วิจัยทำการศึกษาถึงความหมายของ อินทรี ในแง่มุมต่าง ๆ ประกอบไปด้วยรูปศัพท์บาลี ความหมายตามบาลีพระพุทธรพจน์ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ และความหมายจากคัมภีร์อรรถกถา และจากนักปราชญ์ผู้มีความรู้ในพุทธศาสนาเถรวาท

๒.๑.๑ ความหมายของอินทรีตามหลักสัททนิย

อินทรี ตามรูปศัพท์บาลี ว่า อินทรี มาจากศัพท์เดิมว่า อินท ศัพท์ + อีย ปัจจัย สำเร็จรูปเป็น อินทรี ด้วยการแปลง ท เป็น ทธ ดังที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธานนปทีปิกาสุจิตว่า อินท

^๑ ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๘๔/๒๑๔, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘๔/๒๙๐.

ปรมิสสรีย์ กโรตติ อินโท, อตตะ; ตสส ลิงค์ อินทริย์. อโย.อินทสส ภาโว อินทริยนติ วิคฺคเห อินทริยนติ ปทํ สกุกตฺยเจว วทติ ตเทว ทการสส ทฺรกาเร กเต จกานิตติ เยว วทติ.^๒

อินทริย (อินท ปรมิสสรียะ + อีย) อินทริย์ อินทติ ปรมิสสรีย์ กโรตติ อินทริย์ อินทริย์ ที่กระทำความเป็นใหญ่ ชื่อว่า อินทริยะ (ลง รฺ อาคม) อธิปเตยฺยญฺเณน อินทริย์ ชื่อว่า อินทริย์ เพราะอรรถว่า เป็นใหญ่^๓

ในสัมโมหวิโนทินี อรรถกถาวิภังค์ ให้ความหมายของ อินทริย มีบาลีว่า โก ปเนส อินทริยฺญฺโส นามาติ อินทลึงคตฺโต อินทริยตฺโต อินทเทสิตตฺโต อินทริยตฺโต อินททิจฺจตฺโต อินทริยตฺโต อินทสิญฺจตฺโต อินทริยตฺโต อินทชฺชุตฺโต อินทริยตฺโต อปิจ อาธิปฺปจฺจสงฺขาเตน อิสฺสรียญฺเณนาปิ เอตานิ อินทริยานิ จากบาลีที่แสดงมานี้ พระอรรถกถาจารย์ให้ความหมายของ อินทริย ศัพท์ไว้ดังนี้^๔

๑) อินทลึงคต	เป็นเครื่องหมายของความเป็นใหญ่
๒) อินทเทสิตต	อันผู้เป็นใหญ่แสดงแล้ว
๓) อินททิจฺจต	อันผู้เป็นใหญ่เห็นแล้ว
๔) อินทสิญฺจต	อันผู้เป็นใหญ่ประกาศแล้ว
๕) อินทชฺชุต	อันบุคคลผู้เป็นใหญ่เสพแล้ว
๖) อาธิปฺปจฺจสงฺขาตอิสฺสรียญฺ	ความเป็นอิสระกล่าวคือความเป็นอธิปัตย์

๒.๑.๒ ความหมายของอินทริย์ตามหลักอรรถนัย^๕

พระอรรถกถาจารย์ท่านได้วินิจฉัยพระบาลีตามหลักอรรถนัยของอินทริย์ไว้ดังนี้ คือ ความที่อินทริย์เหล่านี้สำคัญที่สุดในวิสัย (อารมณ์) ของตนเหมือนอย่างว่า ลูกชายเศรษฐี ๔ คน ในเมื่อกลุ่มเพื่อนซึ่งมีพระราชธิดาเป็นพี่ ๕ หยั่งลงสู่ถนน ด้วยคิดว่า พวกเราจะเล่นงานนักษัตริย์ฤกษ์ เวลาไปถึงเรือนลูกชายเศรษฐีคนหนึ่ง นอกนี้ ๔ คนก็นั่งนิ่ง เจ้าของเรือนเท่านั้นที่ได้เที่ยวสั่งงานในเรือนว่า จงให้ของเคี้ยว ของกิน แก่ท่านเหล่านี้ จงให้เครื่องแต่งตัวมีของหอม และพวงมาลัย เป็นต้น แก่ท่านเหล่านี้ ครั้นเวลาไปถึงเรือนคนที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ อีก คนนอกนี้ ก็นั่งนิ่ง เจ้าของเรือนเท่านั้นที่

^๒ ดูรายละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธานนปทีปิกาและอภิธานนปทีปิกาสูจิ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๒๘๓ - ๒๘๔.

^๓ พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พันธ์ตั้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๒๐๓.

^๔ ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๔๗/๒๐๑ - ๒.

^๕ ดูใน พระมหาสุวรรณพงษ์ สุทนต์ (ศรีเมือง), “ศึกษาอินทริย์ ๕ และการปรับอินทริย์ ๕ ในกรณ เจริญวิปัสสนาภาวนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๑๓ - ๑๖.

ได้เที่ยวสั่งงานในเรือนว่า จงให้ของเคี้ยว ของกินแก่ท่านเหล่านี้ จงให้เครื่องแต่งตัวมีของหอม และ พวงมาลัย เป็นต้น แก่ท่านเหล่านี้ฉันใด ก็ฉันนั้นเหมือนกัน

แม้เมื่ออินทรีที่มีศรัทธาเป็นที่ ๑ ซึ่งเกิดขึ้นในอารมณ์อันเดียวกัน เหมือนเมื่อพวกเพื่อน เหล่านั้น หยั่งลงสู่ถนนไปด้วยกัน เมื่อไปถึงโศดาปัตติยงค์ (ส่วนประกอบแห่งการถึงกระแส) สัทินทรีซึ่งมีการน้อมลงเชื่อ เป็นลักษณะเท่านั้น ย่อมเป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า อินทรีที่เหลือต่างก็คล้อย ไปตามสัทินทรีนั้น เหมือนในเรือนของคนแรก อีก ๔ คน นั่งนิ่งเจ้าของเรือนเท่านั้นเที่ยวสั่งงาน

เมื่อมาถึงวิริยอินทรี ซึ่งมีความประคับประคอง เป็นลักษณะเท่านั้นเป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า อินทรีที่เหลือต่างก็คล้อยไปตามวิริยอินทรีนั้น เหมือนในเรือนคนที่ ๒ อีก ๔ คนนั่งนิ่ง

ครั้นมาถึงสติปัญฐาน สตินทรีซึ่งมีการเข้าไปปรากฏเป็นลักษณะเท่านั้นที่เป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า อินทรีที่เหลือต่างก็คล้อยไปตามสตินทรีนั้น เหมือนในเรือนคนที่ ๓ อีก ๔ คนนั่งนิ่ง ปลอ่ยให้เจ้าของเรือนเท่านั้นเที่ยวสั่งงาน ฉะนั้น

ครั้นมาถึงเรื่องฌาน และวิโมกข์ สมาธิทรีที่มีลักษณะไม่ซัดส่ายเท่านั้นที่เป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า อินทรีที่เหลือต่างก็คล้อยไปตามสมาธิทรีนั้น เหมือนในเรือนคนที่ ๔ อีก ๔ คนนั่งนิ่ง ปลอ่ยให้เจ้าของเรือนเท่านั้นเที่ยวสั่งงาน

ท้ายสุดเมื่อมาถึงอริยสัจ ปัญฺณินทรีที่มีลักษณะรู้ชัดเท่านั้น ย่อมเป็นใหญ่เป็นหัวหน้า อินทรีที่เหลือต่างก็คล้อยไปตามปัญฺณินทรีนั้น เหมือนเวลาไปถึงพระราชวัง ๔ คนนอกนี้ นั่งนิ่ง พระราชาเท่านั้นยอมทรงเที่ยวสั่งงานในพระตำหนัก ฉะนั้น ด้วยประการฉะนี้

ดังนั้นอินทรีจึงหมายถึง ความเป็นใหญ่ในหน้าที่ของหลักธรรม ดังเช่น

การเกิดขึ้นพร้อมแห่งสัทินทรี ย่อมมีได้ด้วยการเกิดขึ้นพร้อมแห่งการพิจารณาด้วย อำนาจอโหโมกข์ (การน้อมใจเชื่อ)

การเกิดขึ้นพร้อมแห่งวิริยอินทรี ย่อมมีได้ด้วยการเกิดขึ้นพร้อมแห่งการพิจารณาด้วย อำนาจการประคับประคองจิตไว้

การเกิดขึ้นพร้อมแห่งสตินทรี ย่อมมีได้ด้วยการเกิดขึ้นพร้อมแห่งการพิจารณาด้วย อำนาจการเข้าไปตั้งจิตไว้ (การปรากฏ)

การเกิดขึ้นพร้อมแห่งสมาธิทรี ย่อมมีได้ด้วยการเกิดขึ้นพร้อมแห่งการพิจารณาด้วย อำนาจความไม่ซัดส่าย (ไม่ฟุ้งซ่าน)

การเกิดขึ้นพร้อมแห่งปัญญินทรีย์ ย่อมมีได้ด้วยการเกิดขึ้นพร้อมแห่งการพิจารณาด้วยอำนาจทัศนะ (ความเห็น)

๒.๒ นิยามความหมายของอินทรีย์ ๕

ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค อินทรีย์สังยุต ในสุทธกสูตร ว่าด้วยอินทรีย์ล้วน พระพุทธองค์ตรัสจำแนกอินทรีย์ไว้ ๕ ประการ คือ ๑) สัทธินทรีย์ อินทรีย์ คือ ศรัทธา ๒) วิริยินทรีย์ อินทรีย์ คือ วิริยะ ๓) สตินทรีย์ อินทรีย์ คือ สติ ๔) สมาธินทรีย์ อินทรีย์ คือ สมาธิ ๕) ปัญญินทรีย์ อินทรีย์ คือ ปัญญา^๖ ดังมีรายละเอียดองค์ธรรมของอินทรีย์ ๕ ดังต่อไปนี้ คือ

๒.๒.๑ สัทธินทรีย์

พระไตรปิฎก ในอินทรีย์สังยุต กล่าวถึงสัทธินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ศรัทธา) มีความหมาย คือ ความเชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ดังพระพุทธพจน์ว่า

สัทธินทรีย์เป็นอย่างไร คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีศรัทธา เชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของตถาคตว่า “แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปดีแล้ว รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกผู้ที่ควรฝึก ได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค” นี้เรียกว่า สัทธินทรีย์^๗

จากพระพุทธพจน์ข้างต้นนี้ ชี้ให้เห็นว่า สัทธินทรีย์ คือ ศรัทธาเชื่อมั่นในพระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้ามี ๔ ประการ ดังมีรายละเอียดแต่ละบทดังนี้ คือ

๑. เชื่อว่าเป็นพระอรหันต์ เพราะห่างไกลจากกิเลส เพราะกำจัดข้าศึก คือ กิเลส เพราะหักขี้งำแห่งสังสาระ คือ การเวียนว่ายตายเกิด เพราะเป็นผู้ควรรับไทยธรรม เพราะไม่ทำบาปในที่ลับ

๒. เชื่อว่าตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบ และด้วยพระองค์เอง

๓. เชื่อว่าเพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ วิชา ได้แก่ วิชา ๓ และวิชา ๘

^๖ ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๗๑/๑๖๙, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๑/๒๘๒.

^๗ ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๗๙/๑๓๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๙/๒๘๗, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๐/๒๘๙ - ๒๙๐.

วิชา ๓ คือ ๑) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความรู้ที่ระลึกชาติได้ ๒) จุตูปปาตญาณ ความรู้จุติอุบัติของสัตว์ ๓) อาสวักขยญาณ ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ

วิชา ๘ คือ ๑) วิปัสสนาญาณ ญาณที่เป็นวิปัสสนา ๒) มโนมยิทธิ มีฤทธิ์ทางใจ ๓) อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ ๔) ทิพพโสต หูทิพย์ ๕) เจโตปริยญาณ กำหนดรู้จิตผู้อื่นได้ ๖) ปุพเพนิวาสานุสสติ ญาณความรู้ที่ระลึกชาติได้ ๗) ทิพพจักขุ ตาทิพย์ หรือจุตูปปาตญาณ ๘) อาสวักขยญาณ ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ

จรณะ ๑๕ คือ (๑) สีสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีล (๒) อินทริยสังวร ความสำรวมอินทริย์ (๓) โภขเนมัตตัญญูตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค (๔) ชาคริยานุโยค การหมั่นประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่น (๕) มีศรัทธา (๖) มีหิริ (๗) มีโอตตปปะ (๘) เป็นพหูสูต (๙) วิริยารัมภะ บรรารภความเพียร (๑๐) มีสติมั่นคง (๑๑) มีปัญญา (๑๒) ปฐมฌาน (๑๓) ทุตติยฌาน (๑๔) ตติยฌาน (๑๕) จตุตถฌาน

๔. ชื่อว่าผู้เสด็จไปดี เพราะทรงดำเนินรุดหน้าไปไม่หวนกลับคืนมาหากิเลสที่ทรงละได้แล้ว

๕. ชื่อว่าผู้รู้แจ้งโลก เพราะทรงรู้แจ้งโลก เหตุเกิดแห่งโลก ความดับแห่งโลก วิธีปฏิบัติให้บรรลุถึงความดับแห่งโลก (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค) และทรงรู้แจ้งโลกทั้งสาม คือ สังขารโลก สัตว์โลก และโอกาสโลก

๖. ชื่อว่าสารถิ์ฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เพราะทรงฝึกผู้ที่ควรฝึกฝนทั้งเทวดา มนุษย์อมมนุษย์และสัตว์ดิรัจฉาน ด้วยอุบายต่าง ๆ

๗. ชื่อว่าเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เพราะทรงสั่งสอนทั้งเทวดา และมนุษย์ ด้วยประโยชน์ในโลกนี้ และประโยชน์ในโลกหน้า ผู้ปฏิบัติตามแล้วสำเร็จมรรค ผลในโลกนี้บ้าง จุตีไปเกิดในสวรรค์กลับมาฟังธรรมแล้วสำเร็จมรรคผลบ้าง ทรงช่วยเหลือ หมู่สัตว์ให้พ้นความกัณดาร คือ ความเกิด

๘. ชื่อว่าเป็นพระพุทธเจ้า เพราะรู้สิ่งที่ควรรู้ทั้งหมดด้วยพระองค์เอง และทรงสอนให้ผู้อื่นรู้ตาม

๙. ชื่อว่าเป็นพระผู้มีพระภาค เพราะ (๑) ทรงมีโชค (๒) ทรงทำลายข้าศึก คือ กิเลส (๓) ประกอบด้วยภคธรรม ๖ ประการ คือ ความเป็นใหญ่เหนือจิตของตน, โลกุตตรธรรม, ยศ, สิริ, ความสำเร็จประโยชน์ตามต้องการ และความเพียร (๔) ทรงจำแนก

แจกแจงธรรม (๕) ทรงเสพอริยธรรม (๖) ทรงคายตัณหาในภพทั้งสาม (๗) ทรงเป็นที่เคารพของชาวโลก (๘) ทรงอบรมพระองค์ดีแล้ว (๙) ทรงมีส่วนแห่งปัจจัย ๔ เป็นต้น^๘

ตัวอย่างศรัทธาเชื่อมั่นในพุทธคุณ ๙ เช่น เชื่อว่าพระพุทธองค์เป็นพระพุทธเจ้า เพราะรู้สิ่งที่ควรรู้ทั้งหมดด้วยพระองค์เอง และทรงสอนให้ผู้อื่นรู้ตาม เริ่มตั้งแต่สมัยที่พระองค์เป็นพระโอรสได้บำเพ็ญบารมีมาหลายอสงไขย จึงตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในที่สุด

พระพุทธคุณทั้ง ๙ ประการ ปรากฏในพระวินัย และพระสูตร แท้จริงแล้วพระพุทธคุณมีนานัปการหาประมาณมิได้ ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า “แม้พระพุทธเจ้าจะตรัสพรรณนาคุณของพระพุทธเจ้า โดยมีได้ตรัสคำอื่นตลอดกับ ๆ หนึ่งพึงล่วงไปในระยะกาลอันยาวนาน แต่คุณของพระตถาคตก็ยังไม่หมดสิ้นไป”^๙

นอกจากศรัทธาเชื่อมั่นคุณของพระพุทธเจ้าแล้ว ยังเชื่อมั่นคุณของพระธรรมว่า พระธรรมเป็นทางแห่งการหลุดพ้นจากสังสารวัฏ เชื่อมั่นคุณของพระสงฆ์ว่า พระอริยสงฆ์เป็นผู้บรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา เชื่อมั่นว่า กรรม และผลของกรรมมีจริง คือ เชื่อว่ากรรมที่เราทำไว้ จะเป็นเหตุส่งผลในอนาคตอย่างแท้จริง ความเชื่อเรื่องกรรม และผลของกรรมจัดเป็นความเชื่อเรื่องภพนี้ ภพหน้าถึงแม้ว่าเราไม่สามารถจำความได้ว่าภพก่อนเคยเกิดเป็นอะไร จำไม่ได้ว่าภพก่อนมีจริงหรือไม่ ภพหน้าก็ยังมองไม่เห็น ยังไม่ได้ไปสัมผัส แต่ความเชื่อเรื่องกรรม และผลของกรรมก็ส่งผลให้เราเชื่อภพก่อนและภพหน้า

สัทธินทรีย์ คือ ศรัทธาที่เป็นใหญ่ในความเชื่อ ดังมีรูปวิเคราะหฺ ว่า สททหิตติ สทฐา สภาวะที่ดำรงไว้ซึ่งคุณธรรมของพระพุทธเจ้า เป็นต้น เชื่อว่า ศรัทธา ในคัมภีร์ฝ่ายพระอภิธรรมได้ให้ความหมายของสัทธินทรีย์ไว้ว่า “สัทธินทรีย์ เป็นฉน ศรัทธา ความเชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง ศรัทธา สัทธินทรีย์ สัทธาพละนี้ เรียกว่า สัทธินทรีย์”^{๑๐}

จากความหมายของสัทธินทรีย์นี้ เมื่อสัทธินทรีย์ สามารถควบคุมจิตใจให้อยู่ภายใต้อำนาจของตนเองได้ ก็จะสามารถละกิเลสโดยเฉพาะอย่างยิ่งตามหลักของพุทธศาสนา การเจริญสติปัฏฐานเป็นแนวทางที่ทำให้ละกิเลสต่าง ๆ กระทำที่สุดแห่งทุกขได้ เพราะกุศลมีกำลังมากกว่าอกุศล ถ้าอกุศลมีกำลังมากกว่า คนเราจะต้องตกเป็นทาสของตัณหา อกุศลวิชา ความหลง ครอบงำอยู่เสมอ ไม่อาจบรรลุถึงความหลุดพ้นได้ แต่เนื่องจากกุศลเป็นสภาวะที่มีกำลังมากกว่าอกุศล จึงทำให้เราสามารถ

^๘ วิ.ม.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๓ - ๑๑๘, สารตล.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๗๐ - ๔๐๐.

^๙ ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๒๕๙.

^{๑๐} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๒๒๐/๑๔๗ - ๑๔๘, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๒๐๐.

กำจัดอวิชชา และค้นหาได้กุศลเหมือนเรือสำเภาใหญ่ อกุศลเหมือนของหนักที่บรรทุกไว้บนเรือ แม้หิน กรวด และทรายที่บรรทุกไว้บนเรือจะหนักเพียงใด แต่เรือสำเภาก็จะนำสิ่งเหล่านั้นผ่าน ทะเลมหาสมุทรจนบรรลุถึงฝั่งได้

อนึ่ง ลักษณะของศรัทธา คือ มีความเชื่อมั่นในอารมณ์ที่ดี มีความเลื่อมใส เป็นหน้าที่ มีความไม่ขุ่นมัว เป็นผล มีปุชนียวัตถุ เป็นเหตุใกล้^{๑๑} ในคัมภีร์อรรถกถาปรากฏว่า “สหพหุลักษณะศรัทธา (ศรัทธามีลักษณะเชื่อมั่น) บุคคลที่ประกอบด้วยศรัทธาย่อมจะมีความเชื่อมั่นอย่างมั่นคง เหมือนมือที่ใช้หยิบฉวยรัตนะที่มีค่าได้ คนที่ไม่มีศรัทธาเหมือนคนที่ไม่มีมือ” หน้าที่ของศรัทธา คือ การทำให้จิต ผ่องใส ดังที่พระอรรถกถาจารย์แสดงไว้ว่า “ปสาทรสา (มีหน้าที่ทำให้จิตผ่องใส)”^{๑๒}

ตัวอย่างเช่น ในเวลาสวดมนต์อยู่ จิตที่ประกอบด้วยศรัทธาที่แท้จริงอันถึงความเป็นอินทรีย์ คือ สภาวะที่เป็นใหญ่แล้วก็จะรับรู้ความผ่องใสแห่งใจของตนได้ ในบางขณะอาจเกิดความปิติปราโมทย์ โดยมีขนลุกชูช้ำทั่วร่างกาย มีความรู้สึกเบาสบายทั้งร่างกาย ในขณะนั้นไม่มีความโลภ คือ ไม่อยาก ได้สิ่งใดสิ่งหนึ่ง ต้องการที่จะเจริญพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ และพระสังฆคุณ นอกจากนี้ก็ไม่มี ความโกรธ หงุดหงิดไม่สบายใจ และไม่มี ความหลงซึ่งหมายถึงความฟุ้งซ่านในอารมณ์อื่น หรือความ สงสัยในพระรัตนตรัย ในบางขณะอาจเกิดฌณูปติ คือ ปิติซาบซ่าน เป็นปิติความอึดใจ ซึ่งห่อหุ้มจิต ไว้ เปรียบเสมือนความเย็นที่ห่อหุ้มอยู่ ทำให้ใจของเรารู้สึกอึดอัดเบิกบาน และมีความต้องการ จะเจริญพุทธานุสติภาวนา ต้องการจะสวดมนต์ให้ต่อเนื่อง ไม่ต้องการจะให้ขาดช่วงไปในระหว่าง นี้ ไม่อยากจะทำกิจการงานอย่างใดอย่างหนึ่งในระหว่างนี้ ข้อนี้ คือ หน้าที่ของศรัทธาที่ทำให้จิตของเรา ผ่องใส ศรัทธาเปรียบเหมือนแก้วมณีของพระเจ้าจักรพรรดิ ดังมีเรื่องเล่ามาว่า พระเจ้าจักรพรรดิมี แก้วมณีวิเศษดวงหนึ่ง ในขณะวางแก้วมณีลงในสระหรือหนองน้ำแห่งใดจะทำให้ฝูงสัตว์สิ่งสกปรก หรือละอองในน้ำตกตะกอนนอนกันทันที น้ำในสระหรือหนองน้ำนั้นก็ใสจนคนดื่มได้ ศรัทธา ก็เช่นเดียวกัน มีหน้าที่ทำให้จิตมีความบริสุทธิ์ผ่องใสไม่มีความโกรธ ไม่มีความโลภ หรือความหลง

สรุปว่า ศรัทธาเป็นความเชื่อมั่นในฐานะ ๕ ประการ คือ พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ กรรม และผลกรรม และอาการปรากฏของศรัทธา คือ ความไม่ขุ่นมัว หมายความว่า อาการของศรัทธาในขณะทำหน้าที่ เช่น ระลึกถึงพระพุทธคุณ เป็นต้น จิตจะไม่ขุ่นมัวด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยทั่วไปศรัทธามี ๒ ประเภท คือ (๑) ปกติศรัทธา ศรัทธาโดยทั่วไป (๒) ภาวนาศรัทธา ศรัทธาในการอบรมจิต

^{๑๑} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร) รวบรวม, **ลักษณะกิจตุกะ แห่งปรมัตถธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๕๑), หน้า ๒๐.

^{๑๒} อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๖๙.

๑) ปกติศรัทธา เป็นศรัทธาที่เชื่อมั่นเลื่อมใสตามธรรมดา โดยเชื่อว่า คุณของพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์มีจริง เชื่อว่ากรรมและผลกรรมมีจริง แล้วให้ทานหรือรักษาศีล ตามสมควร ศรัทธาประเภทนี้ เรียกว่า ศรัทธาปกติ ซึ่งยังไม่บริสุทธิ์จากกิเลส เพราะว่าเป็นศรัทธาที่มีความหลงใญ่ปนอยู่บ้าง ยังมีกิเลสเหล่านั้นแทรกซ้อนอยู่ด้วย

๒) ภาวนาศรัทธา เป็นศรัทธาที่เข้าถึงความเป็นใหญ่อย่างแท้จริง เพราะจะทำให้จิตหมดจดจากกิเลส ไม่ขุ่นมัว ในขณะที่อบรมจิต เจริญศรัทธา เหตุไฉนของศรัทธา คือ ฐานะที่ควรเลื่อมใส พระอรหันตสาวกอธิบายไว้ว่า “สทฺธะยวตฺถุ ปทฺฐจํ นามิ เหตุไฉน คือ สิ่งที่ควรเลื่อมใส (ปุชนีย-วัตถุ)”^{๑๓} มีสิ่งที่ควรเลื่อมใส คือ ฐานะ ๕ อย่าง อันได้แก่ พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ กรรม และผลกรรม สิ่งเหล่านี้เป็นเหตุเกิดของศรัทธา เช่น พระพุทธเจ้าทรงสอนให้พุทธบริษัทมีความเชื่อมั่นในสัพพัญญุตญาณของพระองค์ว่า พระองค์เป็นผู้ตรัสรู้ธรรมอย่างแท้จริง เมื่อสาวกมีความเชื่อมั่นเลื่อมใสอย่างนี้ ก็จะตั้งใจปฏิบัติตามคำสอน และเห็นผลตามสมควรแก่ความเพียรของตน มีพระพุทธพจน์ว่า สทฺธาย ตรติ โธมํ อปฺปมาเทน อนฺณวํ วิริเยน ทุกขมจฺเจติ ปณฺญาย ปริสุชฺชติ. บุคคลย่อมข้ามโอชะด้วยศรัทธา ข้ามมหรณพด้วยความไม่ประมาท ล่วงพ้นทุกข์ได้ด้วยความเพียร และหมดจดได้ด้วยปัญญา^{๑๔}

ในกาลที่พระพุทธองค์ ได้เสด็จไปโปรดปัญจวัคคีย์ พวกเขาไม่เชื่อว่าพระองค์ได้ตรัสรู้ อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว แต่ดำริว่า เป็นผู้เวียนมาเพื่อความมักมาก ต้องการแสวงหาลาภยศ เพราะเห็นพระองค์ละการบำเพ็ญทุกรกิริยา จึงเข้าใจว่า พระองค์มิได้ทรงบรรลุธรรมอย่างแท้จริง เพราะคิดว่า ทุกรกิริยาเป็นหนทางแห่งความหลุดพ้น พระองค์จึงตรัสว่า “อรหํ ภิกฺขเว ตถาคโธ สมฺมา สมฺพุทฺโธ โอทลฺล ภิกฺขเว โสถํ อมตมธิตํ อหฺมณฺสาสามิ อหํ ฌมฺมํ เทเสมิ... แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นอรหันต์ตรัสรู้เองโดยชอบ พวกเธอจงเงี่ยโสตสดับ เราได้บรรลุอมตธรรมแล้ว จะสั่งสอน จะแสดงธรรม พวกเธอเมื่อปฏิบัติตามที่เราสั่งสอน ไม่นานนักก็จักทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์อันยอดเยี่ยม อันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ ที่เหล่ากุลบุตรผู้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบ ต้องการด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบันนี้แน่แท้”^{๑๕}

เมื่อพระพุทธองค์ได้ตรัสข้อความนี้แล้ว แต่ปัญจวัคคีย์ก็ยังไม่เชื่อ เพราะคิดว่าพระองค์ยังไม่บรรลุธรรม จึงกล่าวคัดค้านถึง ๓ ครั้ง และในครั้งที่ ๔ พระพุทธองค์จึงตรัสถามความทรงจำว่า “อภิชานาถ เม โน ตุมฺहे ภิกฺขเว อโธ ปุพฺเพ เอวรูปี ภาสิตเมตฺถ: ภิกฺขุทั้งหลาย พวกเธอจำได้ว่า

^{๑๓} อภิ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๖๙.

^{๑๔} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๔๖/๒๕๘, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๓.

^{๑๕} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๒/๑๒, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๒/๑๘.

เราได้กล่าวถ้อยคำเช่นนี้ไว้ก่อนหรือ”^{๑๖} พระดำรัสนี้ส่งผลให้ปัญจวัคคีย์เชื่อถือพระองค์ เพราะในระหว่าง ๖ ปีที่ได้ปรนนิบัติพระองค์มา พระองค์ไม่เคยปฎิญาณตนอย่างนี้ จึงทำให้ปัญจวัคคีย์เชื่อถือแล้วเงี้ยวโศดลงสดับธรรม หลังจากนั้นได้ปฏิบัติตามพระธรรมเทศนา จึงพากันบรรลุธรรมเป็นพระอริยสาวก

สรุปว่า ศรัทธาเป็นธรรมที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน คือ น้อมใจตั้งหรือเด็ดเดี่ยว ซึ่งมีลักษณะ อาการ และเหตุใกล้ ดังที่กล่าวมาแล้วนี้

๒.๒.๒ วิริยินทรีย์

พระไตรปิฎก ในอินทริยสังยุต ปรากฏความหมาย วิริยินทรีย์ (อินทริย์ คือ วิริยะ)^{๑๗} ว่า ความเพียรเพื่อละอกุศลธรรมเข้าถึงกุศลธรรม ดังพระพุทธพจน์ว่า

คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นผู้ปรารภความเพียร^{๑๘} เพื่อละอกุศลธรรมเข้าถึงกุศลธรรม มีความเข้มแข็ง มีความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมอยู่นี้เรียกว่า วิริยินทรีย์^{๑๙} ความเพียรเพื่อละอกุศลธรรมเข้าถึงกุศลธรรม มีสภาพแห่งความเข้มแข็ง ความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรม หรือเป็นสภาพที่มีการประคองความเพียรทางกาย และใจไว้หรือมีกำลังของความเพียรอยู่^{๒๐}

ในคัมภีร์พระอภิธรรมได้ให้ความหมาย วิริยินทรีย์ไว้ว่า “การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ทอดอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยพละ สัมมาวายามะ นี้เรียกว่า วิริยินทรีย์”^{๒๑}

ในอรรถกถาอัฐสาลินี พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายความหมายไว้ว่า

ความเป็นแห่งบุคคลผู้กล้า ชื่อว่าวิริยะ หรือการงานของบุคคลผู้กล้า ชื่อว่าวิริยะ ที่ได้ชื่อว่าวิริยะ เพราะอรรถว่า ดำเนินไป หรือให้เป็นไปโดยวิธี คือโดยนัย โดยอุบาย วิริยะที่ได้ ชื่อว่าอินทริย์ด้วยอรรถว่าเป็นอธิบดี เพราะครอบงำโกศลชะ (ความเกียจคร้าน) อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า

^{๑๖} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๒/๑๓, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๒/๑๙.

^{๑๗} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๗๑/๑๖๙, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๑/๒๘๒.

^{๑๘} ปรารภความเพียร ในที่นี้ หมายถึง ประคองความเพียรทางกายและใจไว้

^{๑๙} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๗๙/๑๗๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๙/๒๘๘.

^{๒๐} อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๒/๑.

^{๒๑} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๒๒๐/๑๔๗ - ๑๔๘, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๒๐๐.

อินทรีย์เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นในลักษณะของความเพียร ความเพียรนั้นแหละ
เป็นอินทรีย์ จึงชื่อว่า วิริยอินทรีย์^{๒๒}

วิริยอินทรีย์ เป็นวิริยะเจตสิก มีความอุตสาหะ เป็นลักษณะ มีความอดทนคำขุสหาติ-
ธรรม เป็นกิจ มีความไม่ท้อถอย เป็นผล มีความสลดสังเวช เป็นเหตุใกล้^{๒๓} หรือความเพียรมีหน้าที่
ในการกำจัดความเกียจคร้าน คือ ความเกียจคร้านเกิดขึ้นไม่ได้ และความเพียรที่เป็นอินทรีย์ หรือ
เรียกว่า ภาวนาวิริยะ คือ ความเพียรในการอบรมจิตซึ่งต่างไปจากความเพียรในทางโลก คือ บุคคล
ที่ต้องการทรัพย์ก็ต้องมีความเพียรในการแสวงหาทรัพย์ ความเพียรเช่นนี้ เรียกว่า ปกติวิริยะ คือ
ความเพียรตามปกติทั่วไป ส่วนความเพียรในการอบรมจิต เป็นความเพียรทำหน้าที่ คือ ให้บริสุทธิ์
จากกิเลส จึงเห็นกิเลสโดยความเป็นกิเลส ไม่ใช่เห็นกิเลสโดยความเป็นตัวตน ไม่ใช่ความเพียรใน
การแสวงหาโภคทรัพย์หรือความเพียรในการเรียนรู้ศิลปวิทยา เพราะจิตของคนเราเกิดความโลภ
ความโกรธ และความหลง ครบงำอยู่ตลอดเวลาตั้งแต่ตื่นนอนจนหลับสนิท มีความยึดติดตัวตน สำคัญ
ว่าเป็นบุคคล ตัวตน เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี เปรียบได้กับเมืองขึ้นของประเทศอื่นก็ต้องถูก
ประเทศที่ปกครองยึดอำนาจแล้วก็บังคับควบคุมตามต้องการประเทศนั้นไม่มีอำนาจในการปกครอง
ตนเอง ประชากรในประเทศนั้นย่อมถูกบีบคั้นบังคับจากประเทศอื่นที่ปกครองตนฉันใด จิตของเรา
ก็ฉันนั้น จิตที่ถูกกิเลสครอบงำ ย่อมเหมือนเมืองขึ้นของประเทศอื่น เมื่อจิตถูกกิเลส คือ ความโลภ
ความโกรธ และความหลง ครบงำอยู่ก็ตกไปใ้อำนาจของกิเลส คล้อยตามอำนาจของกิเลสนั้น
ขอสิ่งใดก็จะพยายามชวนชวนให้ได้สิ่งนั้น ไม่ขอสิ่งใดก็จะพยายามผลักดันสิ่งนั้น หรืออาจ
เกิดความหลง ในสิ่งนั้น เพราะโมหะเกิดพร้อมกับความโลภ และความโกรธอยู่เสมอ โดยทำหน้าที่
ปกปิดโทษของสิ่งเหล่านั้น ทำให้เราพอใจในความโลภ และความโกรธอย่างนี้ จิตของเราเหมือน
เมืองขึ้นของประเทศอื่น ย่อมตกอยู่ใ้อำนาจของความโลภ ความโกรธ และความหลง ไม่มีปัญญา
หยั่งเห็นความจริงของชีวิตหรือสัจธรรมของชีวิต คือ ไตรลักษณ์ ได้แก่ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และ
ไม่ใช่ตัวตน ดังนั้น ความเพียรที่จัดเป็นอินทรีย์จึงเป็นความเพียรในการอบรมจิตให้บริสุทธิ์จากกิเลส
เป็นความเพียรเพื่อละอกุศลธรรมเข้าถึงกุศลธรรม เมื่อเกิดกุศลธรรมขึ้นมา ความเพียรก็คอยอุปถัมภ์
ค้ำจุน ดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ในสัมมปปธานสังยุต ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศล-
ธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น

^{๒๒} อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๖๙.

^{๒๓} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร) รวบรวม, ลักษณะกิจตุกะ แห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๑๔.

๒. สร้างฉันทะ พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

๓. สร้างฉันทะ พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

๔. สร้างฉันทะ พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ไม่เลือนหาย ภัยโยธภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว^{๒๔}

นอกจากนี้เรื่องความเพียรในการปฏิบัติธรรม พระพุทธองค์ได้ตรัสว่า เหมือนล้อเกวียนคู่หนึ่ง คือ ความเพียรทางกาย (กายิกวิริยะ) และความเพียรทางใจ (เจตสิกวิริยะ) ที่แล่นไปจะต้องมีล้อทั้งคู่ถ้ามีล้อเพียงข้างเดียว เกวียนจะไม่อาจเคลื่อนที่ไปได้

๑) ความเพียรทางกาย มีหลายระดับ คือ เป็นความเพียรในการรักษาอตุตงค์ เช่น เอกาสนิกอตุตงค์ (อตุตงค์ฉันมื้อเดียว) เนสัชชีกังคหอตุตงค์ (อตุตงค์นั่งเว้นการนอน) หรือเป็นความเพียรในการตั้งตัวตรงเสมอ ถ้าความเพียรทางกายลดลง ร่างกายส่วนบนที่ตั้งตรงจะค่อย ๆ น้อมลงไปด้วยความผ่อนคลาย ถ้าเกิดทุกขเวทนา พึงอดทนกำหนดทุกขเวทนาตามอาการนั้น ๆ เช่นว่า “ปวดหนอ” “เจ็บหนอ” เป็นต้น ความเพียรทางกาย อีกอย่างหนึ่ง เช่น เพียรพยายามทางกายตลอดคืนและวันดังมีพระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุความดี ด้วยการเดินจงกรม ด้วยการนั่งตลอดวัน”^{๒๕}

๒) ความเพียรทางใจ เป็นความเพียรในการควบคุมจิตให้จดจ่อสมาธิธรรมปัจจุบัน โดยปกติแล้วจิตของคนทั่วไปมักเพเลิดเพลินในกามคุณอารมณ์ ที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ อย่างเห็นรูปสวย ได้ยินเสียงไพเราะ ตมกลิ่นหอม ลิ้มรสอาหารอร่อย ได้รับสัมผัสที่ถูกต้อง และนึกคิดเรื่องราวที่ตนชอบใจ แต่ความเพียรทางใจเป็นการควบคุมจิตให้อยู่กับสมาธิธรรมปัจจุบัน คือ รูป เวทนา จิต ธรรม มีการเห็นเป็นต้น ทุกขณะที่นักปฏิบัติมีสติรู้เท่าทันสมาธิธรรมปัจจุบัน ก็จะละความเห็นผิด เป็นต้น เพราะทุกขณะที่มีสติรู้เท่าทันสมาธิธรรมปัจจุบัน ก็จะละความเห็นผิดว่าเป็นตัวตน เราของเรา บุรุษ หรือสตรี เช่น สภาวะทุกขเวทณาก็เป็นเพียงเวทนาเป็นความรู้สึกที่ทนได้ยาก ไม่ใช่ตัวเรา และไม่มีตัวเราอยู่ในสภาวะทนได้ยาก ดังนี้ เป็นต้น

สรุปว่า วิริยอินทรีย์ (ความเป็นใหญ่ คือ วิริยะ) ความเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน คือ ในการเฝ้าระวัง ในการละอกุศลธรรม ในการเจริญเพิ่มพูนกุศลธรรม และในการรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์เต็มที่

^{๒๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๖๕๑ - ๖๖๒/๓๖๐.

^{๒๕} ดูรายละเอียดใน อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๑๙/๓๐๐, อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๑๙/๓๕๑.

๒.๒.๓ สตินทริย

ในอินทริยสังยุต กล่าวถึงสตินทริย (อินทริย คือ สติ)^{๒๖} มีความหมายว่า ระลึกรู้ถึงสิ่งที่ทำ คำที่ได้พูดไว้นาน ดังพระพุทธพจน์ว่า อริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีสติ ประกอบด้วยสติปัญญาเป็นเครื่องรักษาตนอย่างยิ่ง ระลึกรู้ถึงสิ่งที่ทำ คำที่ได้พูดไว้นานบ้าง นี้เรียกว่า สตินทริย เธอพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ ฯลฯ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ฯลฯ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ นี้เรียกว่า สตินทริย^{๒๗}

สตินทริย ความเป็นใหญ่ คือ สติ มีในบุคคลผู้เป็นอริยสาวก ก็ทำบุคคลนั้นให้เป็นผู้มีสติ เป็นผู้ประกอบด้วยสติปัญญาเป็นเครื่องรักษาตนอย่างยิ่ง สามารถระลึกรู้ถึงสิ่งที่ทำ คำที่ได้พูดไว้นาน ดังที่ฝ่ายคัมภีร์พระอภิธรรมได้ให้ความหมายของสตินทริยไว้ว่า “สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลหาย ความไม่ลืม สตินทริย คือ สติ สติพละ สัมมาสติ นี้เรียกว่า สตินทริย”^{๒๘}

ในอรรถกถาอัฐสาลินี พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายความหมายไว้ว่า

ธรรมที่ชื่อว่า สติ เพราะเป็นเหตุระลึก หรือว่าย่อมระลึกเอง หรือว่าเป็นเพียงการระลึกเท่านั้น สตินั้นชื่อว่า อินทริย ด้วยอรรถว่า เป็นอธิบดี โดยครอบงำความเป็นผู้หลงด้วยสติ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทริย เพราะครองความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งอุปการะ สตินั้นเป็นอินทริย จึงชื่อว่า สตินทริย^{๒๙}

สติ คือ การระลึกรู้สภาวะธรรมปัจจุบันตามความเป็นจริง โดยรับรู้สภาวะธรรมอย่างแท้จริง เช่น กำหนดว่า “พองหนอ” “ยุบหนอ” ในเวลานั่งกรรมฐาน “ยกหนอ” “ย่างหนอ” “เหยียบหนอ” ในเวลาเดินจงกรม หรือ “คิดหนอ” ในเวลาเกิดความคิด เป็นต้น ทุกการกำหนดรู้ จะมีแต่เพียงรูป

^{๒๖} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๗๑/๑๖๙, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๑/๒๘๒.

^{๒๗} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๘๐/๑๗๓, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๐/๒๙๐.

^{๒๘} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๒ - ๑๖/๒๓ - ๒๔, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๔/๒๙, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๒๒๐/๑๔๗ - ๑๔๘, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๒๐๑.

^{๒๙} อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๗๐.

และนามเกิดขึ้นเท่านั้น และรูปนามที่เกิดขึ้นก็มีแต่การดับอยู่ตลอดเวลาอย่างถึยิบ เพราะเป็นรูปนาม-
 ปรมัตถ์ ต่อมาจะเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความไม่ใช่ตัวตน ในขณะนั้นจะไม่มีสิ่งสมมติ
 หรือบัญญัติเช่น ฉันเห็น เขาเห็น เธอเห็น สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เกิดขึ้น สตินทรีย์จะทำหน้าที่
 ในการระลึกรู้สภาวะ ตึง หย่อน เบา ผลัก ดัน ฯลฯ ตามสมควรจึงจะเป็นการเจริญสติรับรู้สภาวะธรรม
 ปัจจุบันได้อย่างแท้จริง อย่างไรก็ตาม คำกำหนดอารมณ์บัญญัติทำให้จดจ่อมากขึ้น เป็นการเพิ่ม
 กำลังความระลึกได้ ทางใจจึงควรรับรู้สภาวะพร้อมกับคำกำหนด เมื่อเริ่มเกิดสภาวะนั้น ๆ จึงรับรู้
 สภาวะธรรมอย่างแท้จริง เหมือนรู้รสเค็มของเกลือ เพราะในระยะแรกอาจไม่สามารถละทิ้งคำกำหนด
 หรืออารมณ์บัญญัติได้ ต่อมาเมื่อกำหนดรู้อารมณ์บัญญัติไปสักระยะหนึ่งจนสตินทรีย์เริ่มแก่กล้า
 การกำหนดรู้อารมณ์ปรมัตถ์ จะทำได้ง่ายและชัดเจนขึ้น อารมณ์บัญญัติจะหายไปตามลำดับ และ
 อารมณ์ปรมัตถ์ก็ปรากฏขึ้นแทน จนในที่สุดมีแต่อารมณ์ปรมัตถ์เพียงอย่างเดียว และอารมณ์ปรมัตถ์
 เกิดที่ใด ย่อมดับที่นั่น ไม่เคลื่อนย้ายแม้สักเมล็ดงาหนึ่ง มีอาการ หรือผลที่ปรากฏ คือ การเกิดดับ
 อยู่ตลอดเวลา

อนึ่ง สตินั้นมีการระลึก (ไม่พ้นเพื่อน) มีการเข้าไปประคองไว้ เป็นลักษณะ หรือสติมี
 ความระลึกได้ เป็นลักษณะ มีความไม่ลืม เป็นรส มีความอารักขา เป็นอาการปรากฏ^{๓๐} สติยอมให้
 กำหนดยอมให้ระลึกกุศลกรรมโดยชอบ เหมือนขุนคลังของพระราชารักษารัตนะ ๑๐ อย่าง ย่อมยัง
 พระราชาให้ระลึกถึงอิสริยสมบัติในเวลาเย็น เวลาเช้า เรื่องมีว่า พระนาคเสนเถระได้ตอบปัญหา
 พระยามิลินท์ว่า มหาบพิตร ขุนคลังยอมยังพระเจ้าจักรพรรดิให้ระลึกถึงอิสริยสมบัติ ทั้งเวลาเย็น
 และเวลาเช้า ว่า ข้าแต่ท้าว ข้างมีประมาณเท่านี้ ม้ามีประมาณเท่านี้ รถมียประมาณเท่านี้ พลเดิน
 เต้ามีประมาณเท่านี้ เงินมีประมาณเท่านี้ ทองมีประมาณเท่านี้ สมบัติทั้งปวงมีประมาณเท่านี้ ขอท้าว
 จงระลึกถึงอิสริยสมบัตินั้น ฉันทใด ขอถวายพระพร มหาบพิตร สติก็ฉันทนั้นเหมือนกันแล ย่อมให้ระลึก
 ถึงกุศลธรรมทั้งหลาย คือ สติปัญญา ๔ เหล่านี้สัมมัปธาน ๔ เหล่านี้อิทธิบาท ๔ เหล่านี้อินทรีย์ ๕
 เหล่านี้พละ ๕ เหล่านี้โพชฌงค์ ๗ เหล่านี้อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้สมณะ นี้วิปัสสนา เหล่านี้เป็นอริยสัจ
 นี้เป็นวิชา นี้เป็นวิมุตติ เหล่านั้นเป็นโลกุตตรธรรม มหาบพิตร สติมีการระลึกเป็นลักษณะอย่างนี้แล
 จะเห็นได้ว่า การระลึก และการเข้าไปประคองไว้เป็นลักษณะของสติ และสามารถให้กำหนด

อนึ่ง สตินั้นใคร่ครวญคติทั้งหลายแห่งธรรมที่เป็นประโยชน์ และไม่เป็นประโยชน์ รู้ว่า
 ธรรมทั้งหลายมีกายทุจริต เป็นต้นเหล่านี้ ว่าไม่มีประโยชน์ ย่อมบรรเทาธรรมที่ไม่เป็นประโยชน์ รู้ว่า
 ธรรมทั้งหลายมีกายสุจริต เป็นต้นเหล่านี้ เป็นประโยชน์ ย่อมประคับประคองธรรมที่เป็นประโยชน์
 เหมือนปริณายกแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ รู้สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ และสิ่งที่เป็นประโยชน์ ย่อมนำสิ่ง

^{๓๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๓๔, วิสุทธิ. (ไทย) ๒/๒๘๘.

ที่ไม่เป็นประโยชน์ออกไป ย่อมโน้มเข้ามาซึ่งสิ่งเป็นประโยชน์ ดังที่พระนาคเสนเถระ ตอบปัญหา พระยามิลินท์ว่า มหาบพิตร ปริณายกแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ ย่อมรู้สิ่งที่เป็นประโยชน์ และไม่เป็นประโยชน์แก่พระเจ้าจักรพรรดิ ว่าสิ่งเหล่านี้เป็นประโยชน์ แก่พระราชาส่งเหล่านี้ไม่เป็นประโยชน์ สิ่งเหล่านั้นเป็นอุปการะ สิ่งเหล่านี้ไม่เป็นอุปการะ ดังนี้ จากนั้นก็จะบรรเทาสิ่งไม่เป็นประโยชน์ ย่อมประคับประคอง สิ่งที่เป็นประโยชน์ ฉนใด สติฉนนั้นเหมือนกันแล เมื่อเกิดขึ้นย่อมใคร่ครวญธรรมทั้งหลายที่เป็นประโยชน์ และไม่เป็นประโยชน์ ว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นประโยชน์ ธรรมเหล่านี้ไม่เป็นประโยชน์ ธรรมเหล่านี้มีอุปการะ ธรรมเหล่านี้ไม่มีอุปการะ ดังนี้ จากนั้นย่อมบรรเทา (กำจัด) ธรรมที่ไม่เป็นประโยชน์ ย่อมประคับประคองธรรมที่เป็นประโยชน์ ก็อีกนัยหนึ่ง สติมีการระลึก เป็นลักษณะ มีการไม่หลงลืม เป็นรส และมีการอารักขา (การรักษารักษารมณ์), มีการมุ่งต่ออารมณ์, มีการจำได้อันมั่นคง, มีกายคตาสติปัญญา เป็นต้น เป็นปทัฏฐาน เปรียบสติเหมือนเสาเชือก เพราะตั้งอยู่มั่นคงในอารมณ์ เหมือนนายทหารผู้รักษาประตู เพราะรักษาทหารทั้งหลายมีจักขุทวาร เป็นต้น^{๓๑}

ดังนั้น ลักษณะของสติ ที่สำคัญมีอยู่ ๒ ประการ คือ ๑) มีลักษณะนึกได้หรือระลึกได้ คือ การนึกได้ในกุศลธรรมที่ไม่มีโทษ หรืออกุศลธรรมที่มีโทษ ๒) มีลักษณะถือไว้ คือ การเลือกเอาแต่ธรรมที่เป็นประโยชน์ และมีอุปการะ ธรรมใดที่ไม่มีประโยชน์ ไม่มีอุปการะ ก็จะไม่ถือเอาไว้ หรือคัดออกไว้^{๓๒} นอกจากนี้ สติยังมีลักษณะแนบชิดในอารมณ์ คือ ช่วยทำให้จิตแนบแน่นอยู่กับอารมณ์ จิตจะไม่ลอย ไม่ฟุ้งซ่าน และไม่หวั่นไหว อีกนัยหนึ่ง สติ ก็คือ ความไม่ประมาทในกิจทุกอย่างนั่นเอง^{๓๓} ดังพระพุทธพจน์ว่า “สติเป็นธรรมที่พึงปรารถนาในที่ทั้งปวง”^{๓๔} ในที่ทั้งปวง คือ ที่กาย เวทนา จิต และธรรม ซึ่งเป็นที่ตั้งที่เกิดของสตินั่นเอง

๒.๒.๔ สมาธิปริย

^{๓๑} อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๗๐.

^{๓๒} จำลอง ดิษยวณิช, ศาสตราจารย์เกียรติคุณ, **วิปัสสนากรรมฐานและเชาวน์อารมณ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (เชียงใหม่: ห้างหุ้นส่วนจำกัด เชียงใหม่โรงพิมพ์แสงศิลป์, ๒๕๔๙), หน้า ๒๓.

^{๓๓} พระมหาไสว ญาณวีโร, ดร., **คู่มือพระวิปัสสนาจารย์**, (กรุงเทพมหานคร: พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๔๘), หน้า ๔๖.

^{๓๔} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๕๗๒/๑๕๘, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๗๒/๒๘๘.

ในอินทรีสังยุต กล่าวถึงสมาธิอินทรี(อินทรี คือ สมาธิ)^{๓๕} มีความหมายว่า มีนิพพานเป็นอารมณ์ ได้สมาธิมีเอกัคคตาจิต ดังพระพุทธพจน์ว่า “สมาธิอินทรี เป็นอย่างไร คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ ได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต นี้เรียกว่า สมาธิอินทรี” แล้วได้ทรงอธิบายว่า

“เธอสังตจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่มีวิตกวิจารณ์ มีปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ เพราะวิตก วิจารณ์สงบระงับไป บรรลุตติยฌาน มีความผ่องใสภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติ และสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ เพราะปีติจางคลายไป เธอมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่พระอริยทั้งหลายสรรเสริญว่า “ผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข” เพราะละสุข และทุกข์ได้ เพราะโสมนัส และโทมนัสดับไปก่อนแล้ว เธอบรรลุจตุตถฌาน ที่ไม่มีทุกข์ และไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ นี้เรียกว่า สมาธิอินทรี”^{๓๖}

ดังนั้น สมาธิอินทรี คือ สมาธิ เกิดขึ้นแก่บุคคลใด ก็ทำบุคคลนั้นให้เป็นอริยสาวกให้ได้ ฌาน คำว่า ฌาน คือ ความตั้งมั่นของจิตอยู่กับอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งอย่างแนบแน่น ในมหาสติปัฏฐานสูตร ปรากฏว่า ฌานมีอยู่ ๔ ขั้น ดังนี้ คือ

- ๑) ปฐมฌาน ประกอบด้วยองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา
- ๒) ทุตติยฌาน ล่วงพ้นวิตกและวิจารณ์ เพราะจิตละเอียดขึ้นเห็นว่า วิตก และวิจารณ์ยังหยابอยู่ เหลือแต่ปีติ สุข และเอกัคคตา จึงมีองค์ ๓
- ๓) ตติยฌาน ล่วงพ้นปีติ เพราะเห็นว่าปีติยังหยابอยู่ เหลือแต่สุข และเอกัคคตา จึงมีองค์ ๒
- ๔) จตุตถฌาน มีอุเบกขาแทนสุข เพราะเห็นว่าสุขยังหยابอยู่ จึงมีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา^{๓๗}

ในคัมภีร์พระอภิธรรม ได้ให้ความหมายสมาธิอินทรีไว้ว่า “ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงมั่น ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ซัดส่าย ความไม่ฟุ้งซ่าน ความที่จิตไม่ซัดส่าย สมถะ สมาธิอินทรี สมาธิพละ สัมมาสมาธิ นี้เรียกว่า สมาธิอินทรี”^{๓๘}

^{๓๕} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๒๐/๒๑๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๑๐.

^{๓๖} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๘๐/๑๗๓, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๐/๒๙๑.

^{๓๗} พระไตรปิฎกมหาเถระ (มหาศีลยาดอ), **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร**, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) ตรวจชำระ, พระคันธสาราภินวศ์ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูร-สาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๑๒๔.

ในอรรถกถาอัฐสาสนี พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายไว้ว่า

“ธรรมที่ชื่อว่า สมาธิ เพราะตั้งมั่น คือ วางจิตไว้ในอารมณ์โดยชอบ ก็สมาธินั้น ชื่อว่า อินทรีย์ด้วยอรรถว่าเป็นอธิบดี เพราะครอบงำความฟุ้งซ่าน อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทรีย์เพราะ ครอบความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นในลักษณะแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน สมาธินั้นแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า สมาธินทรีย์”^{๓๙}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสเถระได้อธิบายไว้ว่า

“ภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียวฝ่ายกุศล ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่าตั้งมั่น ในอารมณ์อันเดียว อย่างสม่ำเสมอ และถูกทาง ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ส่ายไปในอารมณ์อื่น มีความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นลักษณะ มีการกำจัดเสียซึ่งความฟุ้งซ่าน เป็นรส มีอาการไม่หวั่นไหว เป็นอาการปรากฏ และมีความสุข เป็นปทัฏฐาน (เหตุใกล้)”^{๔๐} (มีพระบาลีรับรองว่า สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติ จิตฺตํของบุคคลผู้มีความสุขย่อมตั้งมั่น ฉะนี้)”^{๔๑}

สมาธินทรีย์ ก็คือ ความตั้งจิตมั่นที่เป็นใหญ่ในการกระทำหน้าที่ สมาธิมีอยู่ ๓ ประเภท คือ

๑) อุปจารสมาธิ คือ เป็นสมาธิใกล้ฉาน สมาธิใกล้จะแนบแน่น คือ จิตตั้งมั่นขั้นระงับ นิรวณได้ก่อนที่จะเข้าสู่ภาวะแห่งฉานแห่งอัปปนาสมาธิ

๒) อัปปนาสมาธิ เป็นสมาธิแนบแน่น เป็นสมาธิที่แน่วแน่ เป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งมีใน ฉานทั้งหลาย ถือว่าเป็นผลสำเร็จที่ต้องการของการเจริญสมาธิ

๓) ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะคือ ความตั้งมั่นของจิตชั่วขณะที่รู้ปัจจุบันอารมณ์นั้น ๆ^{๔๒}

^{๓๘} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๕ - ๑๖/๒๓, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๕/๒๙, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๒๒๐/๒๑๒, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๒๐๑.

^{๓๙} อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๗๑.

^{๔๐} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๔๐๒/๒๖๗, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๗, วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๘๗, วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๑๓๔.

^{๔๑} ดุรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๒๒๕/๗๕.

^{๔๒} พระโสภณมหาเถร (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนาญ้ย เล่ม ๑**, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิงค์ แปลและเรียบเรียง, (นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๕๙.

สมาธิสองประการแรก คือ อุปจารสมาธิ และอัปนาสมาธิมีความเป็นใหญ่สำหรับผู้ที่เจริญวิปัสสนากรรมฐานโดยอาศัยสมณะเป็นบาทแล้วยกขึ้นสู่วิปัสสนาที่เรียกว่า สมถยานิก

ขณิกสมาธิ มีความเป็นใหญ่สำหรับผู้ที่เจริญวิปัสสนากรรมฐานโดยมุ่งสู่วิปัสสนาล้วนที่เรียกว่า สุทฺธวิปัสสนายานิก “ขณิกสมาธิเป็นสมาธิที่เกิดชั่วขณะ เมื่อกำหนดรู้สภาวะธรรมอยู่ ย่อมปรากฏ เมื่อจิตตั้งมั่นในอารมณ์ปัจจุบันที่เป็นรูปนามอย่างต่อเนื่องปราศจากนิรวณ ในขณะทีอินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา มีกำลังสม่าเสมอกันแก่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา”^{๔๓} ขณิกสมาธิย่อมมีกำลังเท่ากับอุปจารสมาธิ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสเถระระบุว่า “เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมสามารถเอาชนะนิรวณ ๕ ได้อย่างเด็ดขาดด้วยการกำหนดรู้ธาตุ ๔ ก็จะเข้าถึงอุปจารสมาธิ”^{๔๔} และในคัมภีร์ฎีกาของวิสุทธิมรรคท่านได้อธิบายว่า “สมาธิที่เกิดขึ้นนี้มีได้เกิดใกล้เคียงกับอัปนาสมาธิ จึงจัดเป็นอุปจารสมาธิไม่ได้ทีเดียว อย่างไรก็ตาม สมาธินี้มีคุณสมบัติคล้ายกันกับอุปจารสมาธิ เพราะสามารถกำจัดนิรวณ และทำให้สงบ จึงอาจอนุโลมให้เทียบเท่าอุปจารสมาธิ”^{๔๕}

ในการปฏิบัติวิปัสสนาเรียกสมาธิชนิดนี้ว่า วิปัสสนาขณิกสมาธิ คือ สมาธิชั่วขณะในวิปัสสนา หมายถึง สมาธิที่ตั้งอยู่ชั่วขณะตามสภาวะธรรมในปัจจุบันขณะนั้น ๆ ขณิกสมาธิดังกล่าวนั้นไม่ใช่สมาธิที่เกิดขึ้นชั่วขณะแล้วหายไป แต่ก็ต้องเป็นสมาธิที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง จึงจะทำให้จิตสงบจากนิรวณ และมีกำลังเทียบเท่ากับอุปจารสมาธิในสมถกรรมฐาน วิปัสสนาขณิกสมาธินี้ กล่าวตามข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า “ความตั้งมั่นแห่งจิตชั่วขณะ”^{๔๖} และข้อความในคัมภีร์ฎีกาของวิสุทธิมรรคว่า “สมาธิที่ตั้งอยู่ชั่วขณะ”^{๔๗} ซึ่งมีกำลังสามารถขจัดนิรวณได้ ทำให้เกิดจิตตวิสุทธินำไปสู่การพัฒนาวิปัสสนาญาณจนบรรลุอรหัตผลได้ในที่สุด ดังนั้น ขณิกสมาธิเป็นสมาธิอินทรีย์ที่สามารถเจริญวิปัสสนาจนบรรลุมรรค ผล นิพพานได้ เหมือนกันกับอุปจารสมาธิ และอัปนาสมาธิ สำหรับฌาน ๔ ที่เกิดขึ้นได้เพราะอัปนาสมาธินั้น ถือว่าเป็นสมาธิที่สมบูรณ์แบบที่สุด ส่วนอุปจารสมาธิ หรือวิปัสสนาขณิกสมาธิ แม้จะมีกำลังน้อยกว่าฌานก็จัดได้ว่า เป็นสมาธิอินทรีย์ เพราะสามารถชำระจิตให้บริสุทธิ์ได้เช่นเดียวกับปฐมฌาน นอกจากนี้ อุปจารสมาธิ และปฐมฌานต่างก็ประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ เหมือนกัน คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา จึงกล่าวได้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงรวมอุปจารสมาธิ และวิปัสสนาขณิกสมาธิไว้ในกลุ่มเดียวกับปฐมฌาน

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๑.

^{๔๔} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๓๘๙, วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๖๓๐.

^{๔๕} วิสุทธิ. ฎีกา (บาลี) ๑/๔๙๒: อุปจารสมาธิติ จ รูปหิวเสน เวทิตพฺพ. อุปปณฺ ํ หิ อุปฺเปจฺจ สารี สมาธิอุปจารสมาธิ, อปฺปนา เจตณตฺถิ. ตาทิสสฺส ปน สมาธิสฺส สมานลกฺขณตฺย เหวํ วุตตํ.

^{๔๖} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๓๑๔, วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๖๑๙.

^{๔๗} วิสุทธิ. ฎีกา (บาลี) ๑/๔๐๙.

ดังนั้น ฌาน คือ การเพ่งจิตจดจ่ออยู่กับอารมณ์เดียว เช่น ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก อย่างแน่วแน่ จัดเป็นสมถฌาน ส่วนการเจริญวิปัสสนาตามรัฐสภาธรรมปัจจุบันในแต่ละขณะ โดยยังเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ไม่มีแก่นสารนั้น จัดเป็นวิปัสสนาฌาน

ขณิกสมาธิ คือ ความสงบของจิตก่อนที่จะเข้าถึงอุปปจารสมาธิในขณะที่เริ่มเจริญสมถภาวนา หรือเป็นความสงบของจิตในขณะที่เจริญวิปัสสนา ซึ่งมีกำลังกำจัดนิวรณ์ได้เช่นเดียวกับอุปปจารสมาธิของสมถภาวนา เมื่อขณิกสมาธิมีกำลังแก่กล้าขึ้น ก็สามารถยังจิตให้สงบได้เช่นเดียวกับอัปปนาสมาธิ เรื่องนี้เป็นสิ่งที่ผู้เจริญสติปัฏฐานจนขณิกสมาธิพัฒนาแก่กล้า แล้วสามารถพบเห็นได้ ดังที่ปรากฏในคัมภีร์ภิกขุภาของวิสุทธิมรรคว่า “คำว่า ขณิกจิตตกคฤคตา ความตั้งมั่นแห่งจิตชั่วขณะ มีความหมายว่า สมาธิที่ตั้งอยู่ชั่วขณะ ซึ่งอันที่จริงแล้วขณิกสมาธินั้นเกิดขึ้นอยู่ในอารมณ์ของรูปนาม โดยอาการตั้งมั่นอย่างเดียวกันไม่ขาดช่วง เมื่อไม่มีกิเลสแทรกเข้ามา ก็ทำจิตให้สงบได้เช่นเดียวกับอัปปนาสมาธิ

เพราะฉะนั้น สมถยานิกผู้ปรารถนาจะบรรลุธรรมควรเจริญฌานขึ้นใดขั้นหนึ่งในฌาน ๔ ก่อน เมื่อเข้าถึงฌานแล้วก็ควรปฏิบัติให้คล่องแคล่ว แล้วจึงใช้ฌานเป็นฐานในการปฏิบัติวิปัสสนา ส่วนผู้ที่ไม่อาจเพียรปฏิบัติจนบรรลุฌานได้ ก็ควรพยายามปฏิบัติให้บรรลุอุปปจารสมาธิเป็นอย่างน้อย

ส่วนวิปัสสนายานิกที่เริ่มเจริญวิปัสสนาเป็นลำดับแรกโดยมิได้เจริญสมถภาวนาก่อนนั้น ควรพยายามกำหนดรู้รูปนามมีธาตุ ๔ เป็นต้นก่อนแล้วอบรมให้เกิดวิปัสสนาขณิกสมาธิซึ่งมีอำนาจกำจัดนิวรณ์ ได้เช่นเดียวกับอุปปจารสมาธิ และเมื่อขณิกสมาธิมีกำลังกล้าแข็งขึ้นก็จะเกิดวิปัสสนาปัญญาที่รู้เห็นรูปนามอย่างชัดเจน^{๔๘}

สรุปว่า สมาธินทรีย์ (ความเป็นใหญ่ คือ ความตั้งมั่นฝ่ายกุศลธรรม) เมื่อเกิดขึ้นก็จะครอบงำอกุศลธรรม คือ ความฟุ้งซ่าน ทำให้จิตตั้งมั่นไม่หวั่นไหวในอารมณ์ เช่น รูปนาม หรือขั้น ๕ เป็นต้น มีความไม่ฟุ้งซ่านชัดส่ายไป เป็นลักษณะ กำจัดความฟุ้งซ่านหรือมีความตั้งจิตมั่น เป็นกิจ มีความไม่หวั่นไหว หรือมีการละความตั้งใจมั่นในทางผิด เป็นผล มีบรรทัดฐานอยู่ที่ความสุข สมาธิ มีอยู่ ๓ ระดับ คือ ขณิกสมาธิ หรือเรียกว่าวิปัสสนาขณิกสมาธิ อุปปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ สมาธิที่เป็นสมาธินทรีย์ คือ ฌาน ๔ มีปฐมฌาน เป็นต้น วิปัสสนาขณิกสมาธิจัดเป็นฌาน เรียกว่า วิปัสสนาฌาน

๒.๒.๕ ปัญญินทรีย์

ในอินทริยสังยุต ว่าด้วยการประมวลเรื่องอินทริย์ ปัญญินทรีย์ ปรากฏความหมายว่า ปัญญาพิจารณาเห็นทั้งความเกิด และความดับอันเป็นอริยะ ดังมีพระพุทธพจน์ว่า คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิด และความดับ

^{๔๘} ดูใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **ธรรมจักรกับปวัตตนสูตร**, หน้า ๑๒๙ - ๑๓๑.

อันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลส ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ เธอรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา” นี้เรียกว่า ปัญญินทรีย์^{๔๙}

ในพระอภิธรรม ปัญญินทรีย์ ปรากฏความหมายว่า ปัญญาภิรียาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ฯลฯ ความไม่หลงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐินี้ เรียกว่า ปัญญินทรีย์^{๕๐}

ในอรรถกถาอัฐสาสนี พระพุทธโฆสะเถระได้อธิบายไว้ว่า ธรรมที่ชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถว่า ย่อมรู้ทั่วซึ่งอริยสัจทั้งหลายโดยนัยมีคำว่า นี้ทุกข์ เป็นต้น ชื่อว่า ปัญญาเพราะอรรถว่า ย่อมให้รู้อริยสัจ ทุกขัง อนัตตา ก็ปัญญานั้น ชื่อว่า อินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นอธิบดี เพราะครอบงำ อวิชา อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทรีย์เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นในลักษณะแห่งการเห็น ปัญญานั้นแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า ปัญญินทรีย์^{๕๑}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสะเถระ ได้อธิบายไว้อีกว่า วิปัสสนาญาณอัน สัมปยุตด้วยกุศลจิตเป็นปัญญา ที่ชื่อว่า ปัญญาเพราะอรรถว่ารู้ชัด คือ ความรู้โดยประการต่าง ๆ พิเศษยิ่งกว่าอาการ คือ ความหมายรู้ และความรู้แจ้ง ปัญญามีการแทงตลอดสภาวะธรรม หรือรู้แจ้งซึ่ง สภาวะธรรม เป็นลักษณะ มีการกำจัดความมืด คือ ที่ปกปิดสภาวะความเป็นจริงของธรรมทั้งหลาย เป็นกิจ มีความไม่หลง เป็นผล มีสมาธิ เป็นเหตุใกล้^{๕๒}

อีกนัยหนึ่ง คือ ปัญญานี้มันมีการส่องแสงและมีการรู้ทั่ว เป็นลักษณะ เหมือนอย่างว่า เมื่อบุคคลจุดประทีปให้สว่างในเวลากลางคืนในบ้านที่มีฝา ๔ ด้าน ความมืดย่อมหมดไป แสงสว่าง ย่อมปรากฏ ฉะนั้น ปัญญามีการส่องสว่าง ฉะนั้นเหมือนกัน ธรรมดาแสงสว่างเสมอด้วยปัญญา ย่อมไม่มี ดังมีพระพุทธพจน์ว่า แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี^{๕๓} หรือดังที่พระนาคเสนเถระ ถวาย พระพรพระยามิรินทร์ว่า มหาบพิตร ในเวลาที่มืดค่ำแล้วบุรุษพึงเอาประทีปเข้าไปวางไว้ในบ้าน ประทีปที่นำเข้าไปแล้วย่อมกำจัดความมืด ย่อมยังโอกาสให้เกิดขึ้น ย่อมยังแสงสว่างให้รุ่งโรจน์ ย่อมทำรูปทั้งหลายให้ปรากฏ ฉะนั้น มหาบพิตร ปัญญาก็ฉะนั้นเหมือนกัน เมื่อเกิดขึ้นย่อมกำจัด ความมืด คือ อวิชา ย่อมยังโอกาส คือ วิชาให้เกิด ย่อมยังแสงสว่าง คือ ญาณให้รุ่งโรจน์ และย่อม ทำอริยสัจจะทั้งหลายให้ปรากฏ มหาบพิตร ปัญญามีการส่องสว่าง เป็นลักษณะ ด้วยประการฉะนี้แล

^{๔๙} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๘๐/๑๗๓, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๐/๒๙๑.

^{๕๐} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๒๒๐/๑๔๗ - ๑๔๘, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๒๐๑.

^{๕๑} อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๗๒.

^{๕๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๓๖๒, วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๗๓๓, ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร) รวบรวม,

ลักษณะทิจตุกะ แห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๒๖.

^{๕๓} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓/๑๓.

ปัญญาเมื่อเกิดขึ้น ย่อมรู้ทั่วซึ่งธรรมทั้งหลาย ที่เป็นกุศลและอกุศล ที่ควรเสพและไม่ควรเสพ ที่เลวและประณีต ที่ดำและขาว และที่เข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้เหมือนแพทย์ผู้ฉลาดย่อมรู้เภสัช เป็นต้น ที่เป็นที่ยสหาย และไม่สหายแก่บุคคลผู้ป่วย ฉะนั้นอีกนัยหนึ่ง ปัญญามีการแทงตลอดสภาวะ เป็นลักษณะ ดุจการแทงของลูกศรที่นายขมังธนูผู้ฉลาดยิงไปฉะนั้น มีการส่องให้เห็นอารมณ์เป็นรส ดุจประทีป มีการไม่หลงไหล เป็นผล ดุจผู้ชี้ทางแก่บุคคลไปมา ฉะนั้น^{๕๔}

ปัญญา สามารถหยั่งรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง โดยหยั่งรู้ไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา การรับรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงอย่างนี้ เป็นปัญญินทรีย์ที่เกิดจากสมาธิ มีสติเป็นหลักในการปฏิบัติธรรม เรียกว่า ภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการอบรมจิต ไม่ใช่สุตมยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการสดับตรับฟัง และจินตามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการตรึกนึกคิด ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า “วิปัสสนาญาณาทิสหคโต ภาวนามยญาณโคจรจ โย “ปฏิเวธสัทธมโมติ” วุจจติ พระสัทธรรมที่เกิดร่วมกับวิปัสสนาญาณเป็นต้น อันเป็นอารมณ์ของภาวนามยปัญญา ชื่อว่า ปฏิเวธสัทธรรม”^{๕๕}

สรุปว่า ปัญญินทรีย์ความเป็นใหญ่ คือ ปัญญา ย่อมรู้ทั่วอริยสัจ ๔ มีทุกข์ เป็นต้น หรือทำให้รู้อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา สามารถครอบงำอวิชชา ครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นในลักษณะแห่งการเห็น หรือส่องสว่าง หรือรู้ทั่วถึงธรรมที่เป็นกุศล และอกุศล ที่ควรเสพ และไม่ควรเสพ ที่เลว และประณีต ที่ดำ และขาว ที่เข้ากันได้ และเข้ากันไม่ได้ ปัญญามีการส่องแสง และการรู้ทั่วเป็นลักษณะ คือ ปัญญาเมื่อเกิดขึ้นย่อมกำจัดอวิชชา ทำอวิชชาให้เกิดขึ้น ส่องแสงสว่าง คือ ญาณให้รู้แจ้ง และย่อมทำอริยสัจ ๔ ให้ปรากฏชัดเจน ปัญญามีการแทงตลอดสภาวะ หรือการแทงตลอดไม่ผิดพลาด หรือการรู้แจ้งซึ่งสภาวะธรรมตามความเป็นจริง เป็นลักษณะ มีการส่องให้เห็นอารมณ์หรือมีการกำจัดความมืด เป็นรส มีความไม่หลงในอารมณ์ เป็นผล มีสมาธิ เป็นเหตุใกล้

๒.๓ บ่อเกิดอินทรีย์ ๕

จากการศึกษาอินทรีย์ ๕ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙) ได้กล่าวถึงอินทรีย์ ๕ คือ สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ ปัญญินทรีย์ ในสังยุตตนิกาย มหาวรรค เล่มที่ ๑๙ และขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

^{๕๔} อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๗๒.

^{๕๕} เนตติ.อ. หน้า ๑๑.

เล่มที่ ๓๑ สำหรับในเล่มที่ ๑๙ นั้นได้กล่าวมาแล้ว ส่วนในเล่มที่ ๓๑ ได้กล่าวถึงอินทรีย์ ๕ ไว้ โดยแสดงลักษณะรายละเอียดให้ลึกซึ้งมากยิ่งขึ้น ซึ่งเป็นการแสดงโดยพระสารีบุตร

พระสารีบุตรได้อธิบายในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ในปฐมสมณพราหมณสูตร และ ทุติยสมณพราหมณสูตร^{๕๖} ที่พระพุทธเจ้าตรัสหลักธรรมไว้ว่า สมณพราหมณ์ที่รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ตามความเป็นจริงชื่อว่าเป็นสมณพราหมณ์ พระสารีบุตรได้ไปอธิบายขยายความเพื่อให้ง่ายต่อการศึกษา ในหลักธรรมของความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ตามความเป็นจริงซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๒.๓.๑ เหตุเกิดอินทรีย์ ๕^{๕๗}

ความเกิดอินทรีย์ ๕ มีเหตุเกิดด้วยอาการ ๔๐ บุคคลรู้ชัดเหตุเกิดแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๔๐ อย่าง คือ

๑. เหตุเกิดแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่ความน้อมใจเชื่อ เป็นเหตุเกิดแห่งสัทอินทรีย์
๒. เหตุเกิดแห่งฉันทะด้วยอำนาจความน้อมใจเชื่อ เป็นเหตุเกิดแห่งสัทอินทรีย์
๓. เหตุเกิดแห่งมนสิการด้วยอำนาจความน้อมใจเชื่อ เป็นเหตุเกิดแห่งสัทอินทรีย์
๔. ความปรากฏเป็นสภาวะเดียว ๑ ด้วยอำนาจสัทอินทรีย์ เป็นเหตุเกิดแห่งสัทอินทรีย์
๕. เหตุเกิดแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่การประกอบไว้ เป็นเหตุเกิดแห่งวิริยอินทรีย์
๖. เหตุเกิดแห่งฉันทะด้วยอำนาจการประกอบไว้ เป็นเหตุเกิดแห่งวิริยอินทรีย์
๗. เหตุเกิดแห่งมนสิการด้วยอำนาจการประกอบไว้ เป็นเหตุเกิดแห่งวิริยอินทรีย์
๘. ความปรากฏเป็นสภาวะเดียวด้วยอำนาจวิริยอินทรีย์ เป็นเหตุเกิดแห่งวิริยอินทรีย์
๙. เหตุเกิดแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่ความตั้งมั่น เป็นเหตุเกิดแห่งสติอินทรีย์
๑๐. เหตุเกิดแห่งฉันทะด้วยอำนาจความตั้งมั่น เป็นเหตุเกิดแห่งสติอินทรีย์
๑๑. เหตุเกิดแห่งมนสิการด้วยอำนาจความตั้งมั่น เป็นเหตุเกิดแห่งสติอินทรีย์
๑๒. ความปรากฏเป็นสภาวะเดียวด้วยอำนาจสติอินทรีย์ เป็นเหตุเกิดแห่งสติอินทรีย์
๑๓. เหตุเกิดแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่ความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นเหตุเกิดแห่งสมาธิอินทรีย์
๑๔. เหตุเกิดแห่งฉันทะด้วยอำนาจความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นเหตุเกิดแห่งสมาธิอินทรีย์
๑๕. เหตุเกิดแห่งมนสิการด้วยอำนาจความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นเหตุเกิดแห่งสมาธิอินทรีย์
๑๖. ความปรากฏเป็นสภาวะเดียวด้วยอำนาจสมาธิอินทรีย์ เป็นเหตุเกิดแห่งสมาธิอินทรีย์

^{๕๖} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๗๖ - ๔๗๗/๑๗๑., ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๖ - ๔๗๗/๒๘๕.

^{๕๗} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๘๘/๒๑๘ - ๒๒๐, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘๘/๒๙๕ - ๒๙๘.

๒.๓.๒ เหตุดับของอินทรีย์ ๕^{๕๘}

อินทรีย์ ๕ มีความดับ ด้วยอาการ ๔๐ อย่าง อะไรบ้าง บุคคลรู้ชัดความดับแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๔๐ อย่าง คือ

๑. ความดับแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่ความน้อมใจเชื่อ เป็นความดับแห่งสัทอินทรีย์

๒. ความดับแห่งฉันทะด้วยอำนาจความน้อมใจเชื่อ เป็นความดับแห่งสัทอินทรีย์

๓. ความดับแห่งมนสิการด้วยอำนาจความน้อมใจเชื่อ เป็นความดับแห่งสัทอินทรีย์

๔. ความไม่ปรากฏเป็นสภาวะเดียวด้วยอำนาจสัทอินทรีย์ เป็นความดับแห่งสัทอินทรีย์

๕. ความดับแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่การระคองไว้ เป็นความดับแห่งวิริยอินทรีย์

๖. ความดับแห่งฉันทะด้วยอำนาจการระคองไว้ เป็นความดับแห่งวิริยอินทรีย์

๗. ความดับแห่งมนสิการด้วยอำนาจการระคองไว้ เป็นความดับแห่งวิริยอินทรีย์

๘. ความไม่ปรากฏเป็นสภาวะเดียวด้วยอำนาจวิริยอินทรีย์ เป็นความดับแห่งวิริยอินทรีย์

๙. ความดับแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่ความตั้งมั่น เป็นความดับแห่งสติอินทรีย์

๑๐. ความดับแห่งฉันทะด้วยอำนาจความตั้งมั่น เป็นความดับแห่งสติอินทรีย์

๑๑. ความดับแห่งมนสิการด้วยอำนาจความตั้งมั่น เป็นความดับแห่งสติอินทรีย์

๑๒. ความไม่ปรากฏเป็นสภาวะเดียวด้วยอำนาจสติอินทรีย์ เป็นความดับแห่งสติอินทรีย์^{๕๙}

๑๓. ความดับแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่ความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นความดับแห่งสมาธิอินทรีย์

๑๔. ความดับแห่งฉันทะด้วยอำนาจความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นความดับแห่งสมาธิอินทรีย์

๑๕. ความดับแห่งมนสิการด้วยอำนาจความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นความดับแห่งสมาธิอินทรีย์

๑๖. ความไม่ปรากฏเป็นสภาวะเดียวด้วยอำนาจสมาธิอินทรีย์ เป็นความดับแห่งสมาธิอินทรีย์

๑๗. ความดับแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่ความเห็น เป็นความดับแห่งปัญญินทรีย์

๑๘. ความดับแห่งฉันทะด้วยอำนาจความเห็น เป็นความดับแห่งปัญญินทรีย์

๑๙. ความดับแห่งมนสิการด้วยอำนาจความเห็น เป็นความดับแห่งปัญญินทรีย์

๒๐. ความไม่ปรากฏเป็นสภาวะเดียวด้วยอำนาจปัญญินทรีย์ เป็นความดับแห่งปัญญินทรีย์

๒๑. ความดับแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่ความน้อมใจเชื่อ เป็นความดับแห่งสัทอินทรีย์

^{๕๘} พ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๘๘/๒๒๐ – ๑๒๒, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘๘/๒๔๘ – ๓๐๐.

^{๕๙} พ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๘๘/๒๑๙, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘๘/๒๔๘.

๒๒. ความดับแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่การประคองไว้ เป็นความดับแห่งวิริยอินทรีย์

๒๓. ความดับแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่ความตั้งมั่น เป็นความดับแห่งสตินทรีย์

๒๔. ความดับแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่ความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นความดับแห่งสมาธิอินทรีย์

๒๕. ความดับแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่ความเห็น เป็นความดับแห่งปัญญินทรีย์

๒๖. ความดับแห่งฉันทะด้วยอำนาจความน้อมใจเชื่อ เป็นความดับแห่งสัทธินทรีย์

๒๗. ความดับแห่งฉันทะด้วยอำนาจการประคองไว้ เป็นความดับแห่งวิริยอินทรีย์

๒๘. ความดับแห่งฉันทะด้วยอำนาจความตั้งมั่น เป็นความดับแห่งสตินทรีย์^{๖๐}

๒๙. ความดับแห่งฉันทะด้วยอำนาจความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นความดับแห่งสมาธิอินทรีย์

๓๐. ความดับแห่งฉันทะด้วยอำนาจความเห็น เป็นความดับแห่งปัญญินทรีย์

๓๑. ความดับแห่งมโนการด้วยอำนาจความน้อมใจเชื่อ เป็นความดับแห่งสัทธินทรีย์

๓๒. ความดับแห่งมโนการด้วยอำนาจการประคองไว้ เป็นความดับแห่งวิริยอินทรีย์

๓๓. ความดับแห่งมโนการด้วยอำนาจความตั้งมั่น เป็นความดับแห่งสตินทรีย์

๓๔. ความดับแห่งมโนการด้วยอำนาจความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นความดับแห่งสมาธิอินทรีย์

๓๕. ความดับแห่งมโนการด้วยอำนาจความเห็น เป็นความดับแห่งปัญญินทรีย์

๓๖. ความไม่ปรากฏเป็นสภาวะเดียวด้วยอำนาจสัทธินทรีย์ เป็นความดับแห่งสัทธินทรีย์

๓๗. ความไม่ปรากฏเป็นสภาวะเดียวด้วยอำนาจวิริยอินทรีย์ เป็นความดับแห่งวิริยอินทรีย์

๓๘. ความไม่ปรากฏเป็นสภาวะเดียวด้วยอำนาจสตินทรีย์ เป็นความดับแห่งสตินทรีย์

๓๙. ความไม่ปรากฏเป็นสภาวะเดียวด้วยอำนาจสมาธิอินทรีย์ เป็นความดับแห่งสมาธิอินทรีย์

๔๐. ความไม่ปรากฏเป็นสภาวะเดียวด้วยอำนาจปัญญินทรีย์ เป็นความดับแห่งปัญญินทรีย์

อินทรีย์ ๕ มีความดับด้วยอาการ ๔๐ อย่างนี้ บุคคลรู้ชัดความดับแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๔๐ อย่างนี้

๒.๓.๓ คุณของอินทรีย์ ๕^{๖๑}

อินทรีย์ ๕ มีคุณ ด้วยอาการ ๒๕ อย่าง อะไรบ้าง บุคคลรู้ชัดคุณแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๕ อย่าง คือ

๑. ความไม่ปรากฏแห่งความไม่มีศรัทธา เป็นคุณแห่งสัทธินทรีย์

^{๖๐} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๘๘/๒๒๐, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘๘/๒๙๙.

^{๖๑} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๘๙/๒๒๐ – ๒๒๒, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘๙/๓๐๑ – ๓๐๒.

๒. ความไม่ปรากฏแห่งความเร่าร้อน เพราะความไม่มีศรัทธา เป็นคุณแห่งสัทินทรีย์
 ๓. ความแก้แค้นแห่งความประพฤติด้วยความน้อมใจเชื่อ เป็นคุณแห่งสัทินทรีย์
 ๔. ความสงบและการบรรลุสุขวิหารธรรมเป็นคุณแห่งสัทินทรีย์
 ๕. สุขโสมนัสที่อาศัยสัทินทรีย์เกิดขึ้น เป็นคุณแห่งสัทินทรีย์
 ๖. ความไม่ปรากฏแห่งความเกียจคร้าน เป็นคุณแห่งวิริยินทรีย์
 ๗. ความไม่ปรากฏแห่งความเร่าร้อน เพราะความไม่เกียจคร้าน เป็นคุณแห่งวิริยินทรีย์
 ๘. ความแก้แค้นแห่งความประพฤติด้วยการประคองไว้ เป็นคุณแห่งวิริยินทรีย์
 ๙. ความสงบและการบรรลุสุขวิหารธรรม เป็นคุณแห่งวิริยินทรีย์
 ๑๐. สุขโสมนัสที่อาศัยวิริยินทรีย์เกิดขึ้น เป็นคุณแห่งวิริยินทรีย์
 ๑๑. ความไม่ปรากฏแห่งความประมาท เป็นคุณแห่งสตินทรีย์
 ๑๒. ความไม่ปรากฏแห่งความเร่าร้อนเพราะเหตุแห่งความประมาท เป็นคุณแห่งสตินทรีย์
 ๑๓. ความแก้แค้นแห่งความประพฤติด้วยความตั้งมั่น เป็นคุณแห่งสตินทรีย์
 ๑๔. ความสงบและการบรรลุสุขวิหารธรรม เป็นคุณแห่งสตินทรีย์
 ๑๕. สุขโสมนัสที่อาศัยสตินทรีย์เกิดขึ้น เป็นคุณแห่งสตินทรีย์
 ๑๖. ความไม่ปรากฏแห่งอุทัจจะ เป็นคุณแห่งสมาธิินทรีย์
 ๑๗. ความไม่ปรากฏแห่งความเร่าร้อนเพราะอุทัจจะ เป็นคุณแห่งสมาธิินทรีย์
 ๑๘. ความแก้แค้นแห่งความประพฤติด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นคุณแห่งสมาธิินทรีย์
 ๑๙. ความสงบและการบรรลุสุขวิหารธรรม เป็นคุณแห่งสมาธิินทรีย์
 ๒๐. สุขโสมนัสที่อาศัยสมาธิินทรีย์เกิดขึ้น เป็นคุณแห่งสมาธิินทรีย์
 ๒๑. ความไม่ปรากฏแห่งอวิชชา เป็นคุณแห่งปัญญินทรีย์
 ๒๒. ความไม่ปรากฏแห่งความเร่าร้อนเพราะอวิชชา เป็นคุณแห่งปัญญินทรีย์
 ๒๓. ความแก้แค้นแห่งความประพฤติด้วยความเห็น เป็นคุณแห่งปัญญินทรีย์
 ๒๔. ความสงบและการบรรลุสุขวิหารธรรม เป็นคุณแห่งปัญญินทรีย์
 ๒๕. สุขโสมนัสที่อาศัยปัญญินทรีย์เกิดขึ้น เป็นคุณแห่งปัญญินทรีย์
- อินทรีย์ ๕ มีคุณด้วยอาการ ๒๕ อย่าง บุคคลรู้ชัดคุณแห่งอินทรีย์ ๕ อย่างนี้

๒.๓.๔ โทษของอินทรีย์ ๕^{๖๒}

อินทรีย์ ๕ มีโทษ เพราะอาการ ๒๕ อย่าง บุคคลรู้ชัดโทษแห่งอินทรีย์ ๕ คือ

^{๖๒} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๙๐/๒๒๒ - ๒๒๓, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๙๐/๓๐๒ - ๓๐๓.

๑. ความปรากฏแห่งความไม่มีศรัทธา เป็นโทษแห่งสัทธินทรีย์
๒. ความปรากฏแห่งความเร่าร้อนเพราะความไม่มีศรัทธา เป็นโทษแห่งสัทธินทรีย์
๓. สัทธินทรีย์มีโทษ เพราะมีสภาวะไม่เที่ยง
๔. สัทธินทรีย์มีโทษ เพราะมีสภาวะเป็นทุกข์
๕. สัทธินทรีย์มีโทษ เพราะมีสภาวะเป็นอนัตตา
๖. ความปรากฏแห่งความเกียจคร้าน เป็นโทษแห่งวิริยินทรีย์
๗. ความปรากฏแห่งความเร่าร้อน เพราะความเกียจคร้าน เป็นโทษแห่งวิริยินทรีย์
๘. วิริยินทรีย์มีโทษ เพราะมีสภาวะไม่เที่ยง
๙. วิริยินทรีย์มีโทษ เพราะมีสภาวะเป็นทุกข์
๑๐. วิริยินทรีย์มีโทษ เพราะมีสภาวะเป็นอนัตตา
๑๑. ความปรากฏแห่งความประมาท เป็นโทษแห่งสตินทรีย์
๑๒. ความปรากฏแห่งความเร่าร้อนเพราะความประมาท เป็นโทษแห่งสตินทรีย์
๑๓. สตินทรีย์มีโทษ เพราะมีสภาวะไม่เที่ยง
๑๔. สตินทรีย์มีโทษ เพราะมีสภาวะเป็นทุกข์
๑๕. สตินทรีย์มีโทษ เพราะมีสภาวะเป็นอนัตตา
๑๖. ความปรากฏแห่งอุทัจจะ เป็นโทษแห่งสมาธิินทรีย์
๑๗. ความปรากฏแห่งความเร่าร้อนเพราะอุทัจจะ เป็นโทษแห่งสมาธิินทรีย์
๑๘. สมาธิินทรีย์มีโทษ เพราะมีสภาวะไม่เที่ยง
๑๙. สมาธิินทรีย์มีโทษ เพราะมีสภาวะเป็นทุกข์
๒๐. สมาธิินทรีย์มีโทษ เพราะมีสภาวะเป็นอนัตตา
๒๑. ความปรากฏแห่งอวิชชา เป็นโทษแห่งปัญญินทรีย์
๒๒. ความปรากฏแห่งความเร่าร้อนเพราะอวิชชา เป็นโทษแห่งปัญญินทรีย์
๒๓. ปัญญินทรีย์มีโทษ เพราะมีสภาวะไม่เที่ยง
๒๔. ปัญญินทรีย์มีโทษ เพราะมีสภาวะเป็นทุกข์
๒๕. ปัญญินทรีย์มีโทษ เพราะมีสภาวะเป็นอนัตตา

อินทรีย์ ๕ มีโทษ เพราะอาการ ๒๕ อย่างนี้ บุคคลรู้ชัดโทษแห่งอินทรีย์ ๕ เพราะอาการ ๒๕ อย่างนี้

๒.๓.๕ เครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕

อินทรี ๕ มีเครื่องสลัดออกด้วยอาการ ๑๘๐^{๖๓} อย่าง คำว่าสลัดออกจากอินทรี ๕ หมายถึง การสลัดคุณธรรมที่ต่ำออกไป ด้วยอำนาจแห่งอินทรี ๕ ที่สูงขึ้น เลื่อนชั้นสูงไปเรื่อย ๆ จนถึงพระชินาสพ สลัดออกได้ถึงที่สุด บุคคลรู้ชัดเครื่องสลัดออกจากอินทรี ๕ ด้วยอาการ ๑๘๐ อย่าง เพราะมีสภาวะน้อมใจเชื่อ คือ

๑. สลัดออกจากความไม่มีศรัทธา
๒. สลัดออกจากความเร่าร้อนเพราะความไม่มีศรัทธา
๓. สลัดออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามความไม่มีศรัทธา และจากขันธ
๔. สลัดออกจากสรรพนิมิตภายนอก
๕. สลัดออกจากสัทธินทรีย์ที่มีอยู่ก่อนแต่การได้สัทธินทรีย์ที่ประณีตกว่านั้นเพราะมี

สภาวะประคองไว้ วิริยอินทรีย์จึง

๑. สลัดออกจากความเกียจคร้าน
๒. สลัดออกจากความเร่าร้อนเพราะความเกียจคร้าน
๓. สลัดออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามความเกียจคร้านและจากขันธ
๔. สลัดออกจากสรรพนิมิตภายนอก
๕. สลัดออกจากวิริยอินทรีย์ซึ่งมีอยู่ก่อนแต่การได้วิริยอินทรีย์ที่ประณีตกว่านั้นเพราะมี

สภาวะตั้งมั่น สตินทรีย์จึง

๑. สลัดออกจากความประมาท
๒. สลัดออกจากความเร่าร้อนเพราะความประมาท
๓. สลัดออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามความประมาทและจากขันธ
๔. สลัดออกจากสรรพนิมิตภายนอก
๕. สลัดออกจากสตินทรีย์ซึ่งมีอยู่ก่อนแต่การได้สตินทรีย์ที่ประณีตกว่านั้น

เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน สมาธิอินทรีย์จึง

๑. สลัดออกจากอุทธัจจะ
๒. สลัดออกจากความเร่าร้อนเพราะอุทธัจจะ
๓. สลัดออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามอุทธัจจะนั้นและจากขันธ
๔. สลัดออกจากสรรพนิมิตภายนอก

^{๖๓} พ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๙๑/๒๒๓, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๙๑/๓๐๓.

๕. สลัดออกจากสมาธิในทรีซึ่งมีอยู่ก่อนแต่การได้สมาธิในทรีที่ประณีตกว่านั้นเพราะมี
สภาวะเห็นปัญญินทรีจึง

๑. สลัดออกจากอวิชา

๒. สลัดออกจากความเร่าร้อนเพราะอวิชา

๓. สลัดออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามอวิชาและจากขั้น

๔. สลัดออกจากสรรพนิมิตภายนอก

๕. สลัดออกจากปัญญินทรีซึ่งมีอยู่ก่อนแต่การได้ปัญญินทรีที่ประณีตกว่า^{๖๔}

ด้วยอำนาจแห่งปฐมฌาน อินทรี ๕ จึงสลัดออกจากอินทรี ๕ ในส่วนเบื้องต้น

ด้วยอำนาจแห่งทุติยฌาน อินทรี ๕ จึงสลัดออกจากอินทรี ๕ ในปฐมฌาน

ด้วยอำนาจแห่งตติยฌาน อินทรี ๕ จึงสลัดออกจากอินทรี ๕ ในทุติยฌาน

ด้วยอำนาจแห่งจตุตถฌาน อินทรี ๕ จึงสลัดออกจากอินทรี ๕ ในตติยฌาน

ด้วยอำนาจแห่งอากาสนัญญายตนสมาบัติ อินทรี ๕ จึงสลัดออกจากอินทรี ๕ ใน
จตุตถฌาน

ด้วยอำนาจแห่งวิญญานัญญายตนสมาบัติ อินทรี ๕ จึงสลัดออกจากอินทรี ๕ ใน
อากาสนัญญายตนสมาบัติ

ด้วยอำนาจแห่งอากิญจัญญายตนสมาบัติ อินทรี ๕ จึงสลัดออกจากอินทรี ๕ ใน
วิญญานัญญายตนสมาบัติ

ด้วยอำนาจแห่งเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ อินทรี ๕ จึงสลัดออกจากอินทรี ๕
ในอากิญจัญญายตนสมาบัติ

ด้วยอำนาจแห่งอนิจจานุสสนา อินทรี ๕ จึงสลัดออกจากอินทรี ๕ ในเนวสัญญานา-
สัญญายตนสมาบัติ (๘)

ด้วยอำนาจแห่งทุกขานุสสนา อินทรี ๕ จึงสลัดออกจากอินทรี ๕ ในอนิจจานุสสนา

ด้วยอำนาจแห่งอนัตตานุสสนา อินทรี ๕ จึงสลัดออกจากอินทรี ๕ ในทุกขานุสสนา

ด้วยอำนาจแห่งนิพพิทานุสสนา อินทรี ๕ จึงสลัดออกจากอินทรี ๕ ในอนัตตานุสสนา

ด้วยอำนาจแห่งวิราคานุสสนา อินทรี ๕ จึงสลัดออกจากอินทรี ๕ ในนิพพิทา-
नुสสนา

^{๖๔} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๙๑/๒๒๓, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๙๑/๓๐๕.

ด้วยอำนาจแห่งนิโรธานุปัสสนา อินทรีย์ ๕ จึงสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ในวิราคานุปัสสนา
 ด้วยอำนาจแห่งปฏินิสัคคานุปัสสนา อินทรีย์ ๕ จึงสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ในนิโรธานุปัสสนา^{๖๕}
 ด้วยอำนาจแห่งขยานุปัสสนา อินทรีย์ ๕ จึงสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ในปฏินิสัคคานุปัสสนา^{๖๕}
 ด้วยอำนาจแห่งวิปริณามานุปัสสนา อินทรีย์ ๕ จึงสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ในขยานุปัสสนา
 ด้วยอำนาจแห่งอนิมิตตานุปัสสนา อินทรีย์ ๕ จึงสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ในวิปริณามานุปัสสนา
 ด้วยอำนาจแห่งอปปณิหิตานุปัสสนา อินทรีย์ ๕ จึงสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ในอนิมิตตานุปัสสนา
 ด้วยอำนาจแห่งสุญญตานุปัสสนา อินทรีย์ ๕ จึงสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ในอปปณิหิตานุปัสสนา
 ด้วยอำนาจแห่งอธิปัญญธัมมวิปัสสนา อินทรีย์ ๕ จึงสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ในสุญญตานุปัสสนา
 ด้วยอำนาจแห่งยถาภูตญาณทัสสนะ อินทรีย์ ๕ จึงสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ในอธิปัญญธัมมวิปัสสนา
 ด้วยอำนาจแห่งอาทีนวานุปัสสนา อินทรีย์ ๕ จึงสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ในยถาภูตญาณทัสสนะ
 ด้วยอำนาจแห่งปฏิสังขานุปัสสนา อินทรีย์ ๕ จึงสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ในอาทีนวานุปัสสนา
 ด้วยอำนาจแห่งวิวิฏฐานานุปัสสนา อินทรีย์ ๕ จึงสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ในปฏิสังขานุปัสสนา
 ด้วยอำนาจแห่งโสตาปัตติมรรค อินทรีย์ ๕ จึงสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ในวิวิฏฐานานุปัสสนา^{๖๖}
 ด้วยอำนาจแห่งโสตาปัตติผลสมาบัติ อินทรีย์ ๕ จึงสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ในโสตาปัตติมรรค

^{๖๕} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๙๒/๒๒๔, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๙๒/๓๐๕.

^{๖๖} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๙๒/๒๒๕, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๙๒/๓๐๖.

ด้วยอำนาจแห่งสหาคามีมรรค อินทรีย์ ๕ จึงสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ในโสดาปัตติผล
ด้วยอำนาจแห่งสหาคามีผลสมบัติ อินทรีย์ ๕ จึงสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ใน
สหาคามีมรรค

ด้วยอำนาจแห่งอนาคามีมรรค อินทรีย์ ๕ จึงสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ในสหาคามีผล
ด้วยอำนาจแห่งอนาคามีผลสมบัติ อินทรีย์ ๕ จึงสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ใน
อนาคามีมรรค

ด้วยอำนาจแห่งอรหัตตมรรค อินทรีย์ ๕ จึงสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ในอนาคามีผล
ด้วยอำนาจแห่งอรหัตตผลสมบัติ อินทรีย์ ๕ จึงสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ใน
อรหัตตมรรค

อินทรีย์ ๕ ในเนกขัมมะ สลัดออกจากกามฉันทะ

อินทรีย์ ๕ ในอพยาบาท สลัดออกจากพยาบาท

อินทรีย์ ๕ ในอาโลกสัญญา สลัดออกจากถีนมิทธะ

อินทรีย์ ๕ ในอวิกเขปะ สลัดออกจากอุทธัจจะ

อินทรีย์ ๕ ในอัมมวัตถาน สลัดออกจากวิจิกิจฉา

อินทรีย์ ๕ ในญาณ สลัดออกจากอวิชชา

อินทรีย์ ๕ ในปามุขะ สลัดออกจากอโรติ

อินทรีย์ ๕ ในปฐมฌาน สลัดออกจากนิรวณ^{๖๗}

อินทรีย์ ๕ ในทุติยฌาน สลัดออกจากวิตกวิจารณ์

อินทรีย์ ๕ ในตติยฌาน สลัดออกจากปีติ

อินทรีย์ ๕ ในจตุตถฌาน สลัดออกจากสุขและทุกข์

อินทรีย์ ๕ ในอากาสาณูญายตนสมบัติ สลัดออกจากรูปสัญญา ปฏิขสัญญา นันตสัญญา

อินทรีย์ ๕ ในวิญญาณูญายตนสมบัติ สลัดออกจากอากาสาณูญายตนสัญญา

อินทรีย์ ๕ ในอากิญจัญญายตนสมบัติ สลัดออกจากวิญญาณูญายตนสัญญา

อินทรีย์ ๕ ในเนวสัญญานาสัญญายตนสมบัติ สลัดออกจากอากิญจัญญายตนสัญญา

อินทรีย์ ๕ ในอนิจจานุปัสสนา สลัดออกจากนิจสัญญา

อินทรีย์ ๕ ในทุกขานุปัสสนา สลัดออกจากสุขสัญญา

อินทรีย์ ๕ ในอนัตตานุปัสสนา สลัดออกจากอัตตสัญญา

อินทรีย์ ๕ ในนิพพิทานุปัสสนา สลัดออกจกนันทิ

อินทรีย์ ๕ ในวิราคานุปัสสนา สลัดออกจากราคะ

^{๖๗} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๙๓/๒๒๕, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๙๓/๓๐๗.

อินทรี ๕ ในนิโรธานุปัสสนา สลัดออกจากสมุทัย

อินทรี ๕ ในปฏินิสัคคานุปัสสนา สลัดออกจากอาทนานะ

อินทรี ๕ ในขยานุปัสสนา สลัดออกจากฉนสัญญา

อินทรี ๕ ในวยานุปัสสนา สลัดออกจากอายุหนะ

อินทรี ๕ ในวิปริณามานุปัสสนา สลัดออกจากจรุสัญญา

อินทรี ๕ ในอนิมิตตานุปัสสนา สลัดออกจากนิมิต

อินทรี ๕ ในอัปปนิหิตานุปัสสนา สลัดออกจากปณิธิ

อินทรี ๕ ในสุญญตานุปัสสนา สลัดออกจากอภินิเวส

อินทรี ๕ ในอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา สลัดออกจากสाराทานาภินิเวส

อินทรี ๕ ในยถาภูตญาณทัสสนะ สลัดออกจากสัมโมหาภินิเวส

อินทรี ๕ ในอาทีนวานุปัสสนา สลัดออกจากอาลยาภินิเวส

อินทรี ๕ ในปฏิสังขานุปัสสนา สลัดออกจากอัปปฏิสังขา^{๖๘}

อินทรี ๕ ในวิวิฏฐานานุปัสสนา สลัดออกจากสัณญาคาภินิเวส

อินทรี ๕ ในโสตาปัตติมรรค สลัดออกจากกิเลสซึ่งอยู่ร่วมกันกับทิฏฐิ

อินทรี ๕ ในสกทาคามิมรรค สลัดออกจากกิเลสอย่างหยาบ

อินทรี ๕ ในอนาคามิมรรค สลัดออกจากกิเลสอย่างละเอียด

อินทรี ๕ ในอรหัตตมรรค สลัดออกจากกิเลสทั้งปวง

อินทรี ๕ ในธรรมนั้น ๆ อันพระชินาสพทั้งปวงสลัดออกได้แล้ว สลัดออกดีแล้ว ระวัง
แล้ว และระวังดีแล้ว

อินทรี ๕ มีเครื่องสลัดออกด้วยอาการ ๑๘๐ อย่างนี้ บุคคลรู้ชัดเครื่องสลัดออกจาก
อินทรี ๕ ด้วยอาการ ๑๘๐ อย่างนี้^{๖๙}

บุคคลใดมีความสมบูรณ์อยู่ใน อินทรี ๕ สามารถเป็นผู้หลุดพ้นจากทุกข์ได้ทั้งปวง
หากมีความสมบูรณ์น้อยก็จะได้เป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์
หรือแม้แต่ความปรารถนาที่จะเป็นพระพุทธเจ้าก็เป็นได้เช่นเดียวกัน ด้วยเพราะมีธรรมในอินทรี ๕
ประการนี้ แต่หากผู้ใดไม่มีอินทรี ๕ ประการนี้ ท่านกล่าวว่า เป็นผู้ห่างเหินไกลจากพระอริยบุคคล
หรือเรียกว่าอยู่ฝ่ายปุถุชน^{๗๐}

^{๖๘} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๙๓/๒๒๖, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๙๓/๓๐๘.

^{๖๙} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๙๓/๒๒๖, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๙๓/๓๐๙.

^{๗๐} มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
“บทนำ”, เล่ม ๑๙, หน้า (๔๘).

ดังที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ คือ อินทรีย์ ๕ มีสัทอินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ และปัญญินทรีย์ ที่มีอยู่คัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทที่พระพุทธเจ้าตรัสให้เหล่าพุทธบริษัทได้ศึกษา ท่านพระสารีบุตรได้แสดงถึงหลักการปฏิบัติดังที่ได้กล่าวมาแล้วให้ละเอียดขึ้น

๒.๔ อินทรีย์ ๕ ที่มีปรากฏในหลักธรรมและพระสูตรต่าง ๆ

ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ได้กล่าวถึงอินทรีย์ ๕ ไว้มากมายหลายแห่ง ดังต่อไปนี้

ในอินทรีย์สังยุต^{๗๑} แปลว่า ประมวลเรื่องอินทรีย์ หมายถึง ประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับ อินทรีย์ทั้งหมด และอินทรีย์ ๕ ที่มีปรากฏในหลักธรรม และพระสูตรต่าง ๆ มีดังนี้

อินทรีย์ ๕ ในสุทธกิสสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดง ว่าด้วยอินทรีย์ล้วน คือ

๑. สัทอินทรีย์ อินทรีย์ คือ ศรัทธา
๒. วิริยอินทรีย์ อินทรีย์ คือ วิริยะ
๓. สตินทรีย์ อินทรีย์ คือ สติ
๔. สมาธิอินทรีย์ อินทรีย์ คือ สมาธิ
๕. ปัญญินทรีย์ อินทรีย์ คือ ปัญญา

ในสุทธกิสสูตร ในปฐมโสตาปัตตนสูตร และทุติยโสตาปัตตนสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงแต่เพียงหัวข้อ โดยมีได้ทรงอธิบายขยายความของอินทรีย์ ๕ แต่อย่างไรก็ตาม จะต่างในตอนท้ายของพระสูตรซึ่งว่าด้วยพระโสตาบัน แต่มีรายละเอียดต่างกัน คือ ในปฐมโสตาปัตตนสูตรทรงแสดงว่า อริยสาวกผู้ขัดคุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ผู้เป็นโสตาบัน ส่วนในทุติยโสตาปัตตนสูตร ทรงเพิ่มธรรมที่พระอริยสาวกผู้ขัดเข้ามาอีก ๒ ประการ คือ ความเกิด และความดับ^{๗๒}

อินทรีย์ ๕ ในปฐมอรหัตตสูตร และทุติยอรหัตตสูตร ว่าด้วยการปฏิบัติของพระอรหันต์ แต่มีรายละเอียดต่างกัน คือ ในปฐมอรหัตตสูตร ทรงแสดงว่า ภิกษุผู้ขัดคุณ โทษ และเครื่องสลัดออก

^{๗๑} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๗๑/๑๖๙, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๑/๒๘๒.

^{๗๒} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๗๒ - ๔๗๓/๑๙๖, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๒ - ๔๗๓/๒๘๒ - ๒๘๓.

จากอินทรีย์ ๕ แล้วหลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่น เรียกว่า ผู้เป็นอรหันตชีนาสพ ส่วนในทุติยอรหันตสูตร ทรงเพิ่มธรรมที่พระอริยสาวกผู้รู้ชัดเข้ามาอีก ๒ ประการ คือ ความเกิด และความดับ^{๗๓}

อินทรีย์ ๕ ในปฐมสมณพราหมณสูตรและทุติยสมณพราหมณสูตร^{๗๔} ว่าด้วยเรื่องความเป็นสมณพราหมณ์หรือบรรพชิต แต่มีความต่างกันเล็กน้อยเท่านั้น คือ ทรงแสดงว่า สมณพราหมณ์ผู้ไม่รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ตามความเป็นจริงไม่ชื่อว่า เป็นสมณพราหมณ์หรือบรรพชิต และไม่ได้รับประโยชน์จากความเป็นสมณพราหมณ์ สำหรับผู้ที่รู้ชัดอินทรีย์ ๕ ความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ตามความเป็นจริงจึงเรียกว่า เป็นสมณพราหมณ์หรือบรรพชิต ในหมู่สมณพราหมณ์หรือบรรพชิตด้วยกัน และได้รับประโยชน์จากความเป็นสมณพราหมณ์หรือบรรพชิต ด้วยปัญญาอันยิ่งเข้าถึงในปัจจุบัน^{๗๕}

อินทรีย์ ๕ ในทักขิปปสูตร^{๗๖} ว่าด้วยการเห็นอินทรีย์ในธรรมต่าง ๆ คือ ทรงแสดงธรรมต่าง ๆ อันเป็นที่ที่จะเห็นอินทรีย์ได้ เช่น

องค์เครื่องบรรลู่โสดา ๔ ประการ เป็นที่ที่จะเห็นสัทอินทรีย์

สัมมปธาน ๔ ประการ เป็นที่ที่จะเห็นวิริยอินทรีย์

สติปัญฐาน ๔ ประการ เป็นที่ที่จะเห็นสติอินทรีย์

ในฉาน ๔ ประการ เป็นที่ที่จะเห็นสมาธิอินทรีย์

อริยสัจ ๔ ประการ เป็นที่ที่จะเห็นปัญญินทรีย์

อินทรีย์ ๕ ในปฐมวิภังคสูตร และทุติยวิภังคสูตร^{๗๗} ว่าด้วยการจำแนกอินทรีย์ มีความต่างกัน คือ ในปฐมวิภังคสูตร ทรงจำแนกอินทรีย์และทรงอธิบายรายละเอียดพอสมควร ส่วนในทุติยวิภังคสูตร ทรงจำแนกอินทรีย์ และทรงอธิบายให้ละเอียดยิ่งขึ้น

อินทรีย์ ๕ ในมุตตวรรค^{๗๘} ว่าด้วยอินทรีย์ที่อ่อนกว่า หมายถึง มีอินทรีย์ต่าง ๆ กัน ในวรรคนี้ซึ่งมีความหมายและใจความสำคัญดังนี้^{๗๙}

^{๗๓} มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, “บทนำ”, เล่ม ๑๙, หน้า (๔๖), ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๗๔ - ๔๗๕/๑๓๐, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๔ - ๔๗๕/๒๘๔.

^{๗๔} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๗/๑๓๑, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๖ - ๔๗๗/๒๘๕.

^{๗๕} มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, “บทนำ”, เล่ม ๑๙, หน้า (๔๖).

^{๗๖} มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, “บทนำ”, เล่ม ๑๙, หน้า (๔๗), ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๗๘/๑๓๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๘/๒๘๖ - ๒๘๗.

^{๗๗} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๗๙ - ๔๘๐/๑๓๒ - ๑๓๓, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๙ - ๔๘๐/๒๘๗ - ๒๘๘.

ในปฏิกถาสสูตร ว่าด้วยการได้อินทรีย์ คือ ทรงแสดงวิธีที่จะทำให้ได้อินทรีย์ ๕ คือ

เป็นผู้ที่มีศรัทธาย่อมเชื่อปณฺญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าชื่อว่า ได้สัทอินทรีย์
 ผู้ปรารภสัมมปธาน ๔ ย่อมได้ความเพียรชื่อว่า ได้วิริยอินทรีย์
 ผู้ปรารภสติปัฏฐาน ๔ ประการ ย่อมมีสติชื่อว่า ได้สติอินทรีย์
 ผู้ปรารภในฌาน ๔ ประการ ย่อมได้ความสงบชื่อว่า ได้สมาธิอินทรีย์
 ผู้ปรารภอริยสัจ ๔ ประการ ย่อมมีปัญญาชื่อว่า เห็นปัญฺณอินทรีย์

อินทรีย์ ๕ ในปฐมสังขิตตสูตร ทุติยสังขิตตสูตร และตติยสังขิตตสูตร^{๗๘} ว่าด้วยผลแห่งอินทรีย์โดยย่อ แต่มีรายละเอียดต่างกัน คือ

ในปฐมสังขิตตสูตร ทรงแสดงว่า บุคคลผู้เป็นพระอรหันต์เพราะมีอินทรีย์ ครบทั้ง ๕ ประการ เป็นพระอนาคามี สกทาคามี โสตาบัน โสตาบันผู้ธมฺมานุสํวโร^{๗๙} โสตาบันผู้สัทธานุสํวโร^{๘๐} เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่ากันตามลำดับ

ในทุติยสังขิตตสูตรมีเนื้อหาเหมือนกัน ต่างกันตอนท้ายของบท คือ ตรัสสรุปว่า ผลต่างกันเพราะอินทรีย์ต่างกัน บุคคลต่างกันเพราะผลต่างกัน

ในตติยสังขิตตสูตร มีเนื้อหาเหมือนกัน ต่างกันตอนท้ายของบท คือ ตรัสสรุปว่า ผู้บำเพ็ญมรรคยอมได้บรรลุผล และตรัสว่า การเจริญอินทรีย์ไม่เป็นหมันเลย^{๘๑}

จากการศึกษาพบว่า ผลความสำคัญแห่งการปฏิบัติอินทรีย์ ๕ ได้แก่ ในปฏิปณฺณสูตร ตติยวิถการสูตร ตติยสังขิตตสูตร และมุกฺคตวรรค โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๒.๔.๑. อินทรีย์ ๕ ในปฏิปณฺณสูตร^{๘๒}

^{๗๘} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๘๑/๑๗๔ - ๑๗๕, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๑/๒๙๒ - ๒๙๓.

^{๗๙} มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, “บทนำ”, เล่ม ๑๙, หน้า (๔๗).

^{๘๐} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๘๒ - ๔๘๔/๑๗๕ - ๑๗๖, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๒ - ๔๘๔/๒๙๓ - ๒๙๕.

^{๘๑} ดูรายละเอียดใน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (เชิงอรรถ), เล่ม ๑๙, หน้า ๒๙๓.

^{๘๒} ดูรายละเอียดใน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, “บทนำ”, เล่ม ๑๙, หน้า (๔๗).

^{๘๓} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๘๘/๑๘๘, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๘/๒๙๙ - ๓๐๐, มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, “บทนำ”, เล่ม ๑๙, หน้า (๔๘).

ปฏิปณฺณสูตร ว่าด้วยผลแห่งการปฏิบัติตามลำดับ ประการนี้ คือ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญฺณินทรีย์ อินทรีย์ ประการนี้บุคคล

๑. เป็นพระอรหันต์ เพราะมีอินทรีย์ ๕ ประการนี้ครบถ้วนบริบูรณ์
๒. เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งอรหัตตผล เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระอรหันต์
๓. เป็นพระอนาคามี เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งอรหัตตผล
๔. เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งอนาคามีผล เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระอนาคามี
๕. เป็นพระสกทาคามี เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งอนาคามีผล
๖. เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งสกทาคามีผล เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระสกทาคามี
๗. เป็นพระโสดาบัน เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งสกทาคามีผล
๘. เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งโสดาปัตติผล เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระโสดาบัน

อินทรีย์ ๕ ในปฏิปณฺณสูตร ว่าด้วยผลแห่งการปฏิบัติตามลำดับอินทรีย์ คือ ทรงแสดงประเภทของผู้ปฏิบัติอินทรีย์ ตอนท้ายตรัสว่า ผู้ไม่มีอินทรีย์ เป็นผู้เห็นทาง อยู่ในฝ่ายปุถุชน

๒.๔.๒ อินทรีย์ ๕ ในสัมปณฺณสูตร^{๘๔}

ในสัมปณฺณสูตรว่าด้วยผู้สมบูรณ์ด้วยอินทรีย์ โดยมีภิกษุรูปหนึ่งได้ทูลถามว่าด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ ภิกษุจึงชื่อว่า เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยอินทรีย์ พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญสัทธินทรีย์ให้ถึงความสงบ ให้ถึงความตรัสรู้ เจริญวิริยินทรีย์ให้ถึงความสงบ ให้ถึงความตรัสรู้ เจริญสตินทรีย์ให้ถึงความสงบ ให้ถึงความตรัสรู้ เจริญสมาธิินทรีย์ให้ถึงความสงบให้ถึงความตรัสรู้ เจริญปัญฺณินทรีย์ให้ถึงความสงบ ให้ถึงความตรัสรู้ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล ภิกษุจึงชื่อว่า เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยอินทรีย์

๒.๔.๓ อินทรีย์ ๕ ในตติยวิถการสูตร^{๘๕}

ในตติยวิถการสูตร ว่าด้วยผลแห่งอินทรีย์โดยพิสดาร คือ ภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๕ ประการนี้ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ และปัญฺณินทรีย์ บุคคล

๑. เป็นพระอรหันต์เพราะอินทรีย์ ๕ ประการนี้ครบถ้วนบริบูรณ์
๒. เป็นพระอนาคามีผู้อันตราปรีนิพพายี เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระอรหันต์นั้น

^{๘๔} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๙/๑๗๘, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๙/๓๐๐.

^{๘๕} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๘๗/๑๗๗, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๗/๒๙๘ - ๒๙๙.

๓. เป็นพระอนาคามีผู้อุปหัจจปรินิพพายี เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระอนาคามีผู้อันตรายปรินิพพายีนั่น

๔. เป็นพระอนาคามีผู้สังขารปรินิพพายี เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระอนาคามีผู้อุปหัจจปรินิพพายีนั่น

๕. เป็นพระอนาคามีผู้สังขารปรินิพพายี เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระอนาคามีผู้สังขารปรินิพพายีนั่น

๖. เป็นพระอนาคามีผู้อุทังโสโตกนิภูคามี เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระอนาคามีผู้สังขารปรินิพพายีนั่น

๗. เป็นพระสกทาคามี เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระอนาคามีผู้อุทังโสโตกนิภูคามีนั้น

๘. เป็นพระโสดาบัน เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระสกทาคามีนั้น

๙. เป็นพระโสดาบันผู้ธัมมานุสारी เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระโสดาบันนั้น

๑๐. เป็นพระโสดาบันผู้สัทธานุสारी เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระโสดาบันประเภทธัมมานุสारी

บุคคลผู้บำเพ็ญอรหัตตมรรคให้บริบูรณ์ ย่อมได้บรรลุอรหัตตผล บุคคลผู้บำเพ็ญมรรคทั้ง ๓ (ที่เหลือให้บริบูรณ์) ย่อมได้บรรลุผลทั้ง ๓ ดังกล่าว พระพุทธเจ้าตรัสว่าอินทรีย์ ๕ ประการ ว่าเป็นหนึ่งนั่นเลย อินทรีย์ ๕ ในปฐมวิถการสูตร ทุติยวิถการสูตร และ ตติยวิถการสูตร^{๘๖} เหมือนกัน คือ ว่าด้วยผลแห่งอินทรีย์โดยพิสดาร แต่มีรายละเอียดต่างกัน พระพุทธเจ้าทรงอธิบายประเภทของบุคคลโดยให้ละเอียดยิ่งขึ้น ควรแก่การศึกษา

๒.๔.๔ อินทรีย์ ๕ ในตติยสังขิตตสูตร

ในตติยสังขิตตสูตรว่าด้วยผลแห่งอินทรีย์โดยย่อ^{๘๗} อินทรีย์ ๕ ประการนี้คือ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญญินทรีย์ อินทรีย์ ๕ ประการนี้บุคคล

๑. เป็นพระอรหันต์ เพราะมีอินทรีย์ ๕ ประการนี้ครบถ้วนบริบูรณ์

๒. เป็นพระอนาคามี เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่า พระอรหันต์

๓. เป็นพระสกทาคามี เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่า พระอนาคามี

๔. เป็นพระโสดาบัน เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่า พระสกทาคามี

๕. เป็นพระโสดาบันผู้ธัมมานุสारी เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่า พระโสดาบัน

๖. เป็นพระโสดาบันผู้สัทธานุสारी เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่า พระโสดาบัน ผู้ธัมมานุสारी

^{๘๖} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๘๕ - ๔๘๗/๑๘๕ - ๑๘๗, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๕ - ๔๘๗/๒๙๕ - ๒๙๙.

^{๘๗} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๘๔/๑๗๖, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๔/๒๙๕.

บุคคลผู้บำเพ็ญอรรถมรรคให้บริบูรณ์ ย่อมได้บรรลุอรรถผล บุคคลผู้บำเพ็ญมรรคทั้ง ๓ (ที่เหลือให้บริบูรณ์) ย่อมได้บรรลุผลทั้ง ๓ ดังกล่าวนี้อีกทุกหลาย เรากล่าวอินทรีย์ ๕ ประการว่าไม่เป็นหมันเลย

๒.๔.๕ อินทรีย์ ๕ ในมุตตวรรค^{๘๘}

ในมุตตวรรคหมวดว่า ด้วยอินทรีย์ที่อ่อนกว่า ปฏิภาณสูตรว่าด้วยการได้อินทรีย์ พระพุทธองค์ตรัสว่า อีกทุกหลาย อินทรีย์ ๕ ประการนี้ คือ สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ ปัญญาอินทรีย์

สัทธินทรีย์ คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มั่งคั่งร่ำรวย เชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของตถาคตว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นเป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดา และมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค นี้เรียกว่า สัทธินทรีย์

วิริยอินทรีย์ คือ อริยสาวกปรารภสัมมปปธาน ๔ ประการ ย่อมได้ความเพียร

สตินทรีย์ คือ อริยสาวกปรารภสติปัฏฐาน ๔ ประการ ย่อมได้สติ

สมาธิอินทรีย์ คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ทำนิพพานให้เป็นอารมณ์แล้ว ได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต

ปัญญาอินทรีย์ คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีปัญญาประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิด และความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลส ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ

๒.๔.๖ อินทรีย์ ๕ ในทุตติยวิภังคสูตร^{๘๙}

ในทุตติยวิภังคสูตรว่าด้วยการจำแนกอินทรีย์ พระพุทธองค์ตรัสว่า อีกทุกหลาย อินทรีย์ ๕ ประการนี้ สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ ปัญญาอินทรีย์

สัทธินทรีย์ เป็นอย่างไร คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มั่งคั่งร่ำรวย เชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของตถาคตว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นเป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค นี้เรียกว่า สัทธินทรีย์

^{๘๘} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๘๑/๑๗๔ - ๒๙๓, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๑/๒๙๒.

^{๘๙} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๘๐/๑๗๓ - ๒๙๑, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๐/๒๘๙ - ๒๙๑.

วิริยิทธิ เป็นอย่างไร คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นผู้ปรารภความเพียร เพื่อละอกุศลธรรมเข้าถึงกุศลธรรม มีความเข้มแข็ง มีความบากบั่น มั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรม เธอสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น เธอสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เธอสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เธอสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิกขุญาณภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว นี้เรียกว่า วิริยิทธิ

สติิทธิ เป็นอย่างไร คือ อริยสาวกในธรรมวินัยเป็นผู้มีสติ ประกอบด้วยสติปัญญา เป็นเครื่องรักษาตนอย่างยิ่ง ระลึกรู้ถึงสิ่งที่ทำ คำที่ได้พูดไว้นานบ้าง เธอพิจารณาเห็นภายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย ฯลฯ พิจารณาเห็นจิตในจิต ฯลฯ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ นี้เรียกว่า สติิทธิ

สมาธิิทธิ เป็นอย่างไร คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ ได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต เธอสงัดจากกาม และอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ มีปิติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป บรรลุทุติยฌานมีความผ่องใสภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิติ และสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ เพราะปิติจางคลายไป เธอมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า “ผู้มีอุเบกขามีสติ อยู่เป็นสุข” เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว เธอบรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์และไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ นี้เรียกว่า สมาธิิทธิ

ปัญญิทธิ เป็นอย่างไร คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลส ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ เธอรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา” นี้เรียกว่า ปัญญิทธิ

๒.๕ ความสำคัญของอินทริย ๕

ความสำคัญของอินทริย ว่าโดยเหตุ คือ ให้ถึงซึ่งความสิ้นไปแห่งอาสวะ ดับทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง ในอาสวกยสูตร ว่าด้วยธรรมเป็นเหตุให้สิ้นอาสวะ พระพุทธองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย อินทริย ๕ ประการนี้ คือ ๑. สัทธินทริย ฯลฯ ๕. ปัญญินทริย ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุทำให้แจ้งเจโต-

วิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะมิได้ เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน เพราะอินทรีย์ ๕ ประการนี้ที่ภิกษุเจริญ ทำให้มากแล้ว”^{๙๐}

ความสำคัญระดับองค์รวมของอินทรีย์ ๕ คือ มีความสำคัญในฐานะที่เป็นหมวดธรรมที่เป็นเครื่องวัดความพร้อม และบ่งชี้ความก้าวหน้าช้าหรือเร็วของบุคคลผู้ปฏิบัติธรรม^{๙๑}

หลักธรรมในหมวด อินทรีย์ ๕ เป็นเครื่องวัดความพร้อม เช่น ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ที่สามารถควบคุมจิตหรือผู้ที่เป็นใหญ่แก่จิตของตน ส่วนผู้ที่ยอมแพ้ต่อกิเลสไม่สามารถควบคุมจิตได้ ก็จะไม่อาจบำเพ็ญธรรมทั้ง ๕ ประการนั้นได้ กล่าวคือ ไม่อาจเจริญศรัทธา เพราะประกอบด้วยความไม่เชื่อถือ ไม่อาจเจริญความเพียร เพราะมีความเกียจคร้าน ไม่อาจเจริญสติ เพราะคิดถึงอารมณ์ที่เป็นอดีตบ้าง อนาคตบ้าง ไม่อยากอยู่กับปัจจุบัน ไม่อาจเจริญสมาธิ เพราะการซัดส่ายฟุ้งซ่านในอารมณ์ต่าง ๆ ไม่อาจเจริญปัญญา เพราะพอใจที่จะถูกความหลงครอบงำจิตตน

ถ้ามีการพัฒนาอินทรีย์ให้แก่กล้าแล้วย่อมสามารถปราบปรามอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นได้ หรืออาจจะกล่าวได้ว่า อินทรีย์นี้เป็นธรรมปกครองจิตใจ ทำให้จิตใจมีอำนาจเหนือกิเลสได้ เป็นคุณธรรมที่มีอำนาจยิ่งใหญ่ ฉะนั้น อินทรีย์ ๕ เหล่านี้หากปฏิบัติถึงความเป็นอินทรีย์ คือ เข้าถึงความใหญ่ในขณะใด ขณะนั้นก็กำลังมาก กลายเป็นพละ จะสามารถกำจัดอกุศลธรรมได้ กล่าวคือ

๑) ศรัทธาที่เข้าถึงความเป็นอินทรีย์ (สัทธินทรีย์) ย่อมเป็นใหญ่ในการเชื่อมั่นเลื่อมใสในคุณพระรัตนตรัย กรรม และผลของกรรม โดยไม่หวั่นไหว จะกำจัดความสงสัยในสิ่งเหล่านั้นได้

๒) วิริยะที่เข้าถึงความเป็นอินทรีย์ (วิริยินทรีย์) ย่อมเป็นใหญ่ในความเพียรที่ไม่ย่อท้อไม่ให้เกิดขึ้น จะกำจัดความความเกียจคร้านในการปฏิบัติธรรม

๓) สติที่เข้าถึงความเป็นอินทรีย์ (สตินทรีย์) ย่อมเป็นใหญ่ในการยังจิตให้รู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันได้อย่างชัดเจน จะกำจัดความหลง คือ ความไม่รู้ได้

๔) สมาธิที่เข้าถึงความเป็นอินทรีย์ (สมาธินทรีย์) ย่อมเป็นใหญ่ในการตั้งมั่นในสภาวะธรรมปัจจุบัน ไม่ซัดส่ายจะกำจัดความฟุ้งซ่านไปในอารมณ์อื่นจากอารมณ์ที่กำหนดรู้อยู่ได้

๕) ปัญญาที่เข้าถึงความเป็นอินทรีย์ (ปัญญินทรีย์) ย่อมเป็นใหญ่ในการหยั่งรู้สภาวะธรรมความเป็นจริง จะกำจัดความหลงงมงาย (อวิชชา) ในสภาวะธรรม^{๙๒}

^{๙๐} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๙๐/๑๗๘, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๙๐/๓๐๐ - ๓๐๑.

^{๙๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ, หน้า ๘๗๕.

^{๙๒} พระคันธसारิกวงศ์, โพธิปักขิยธรรม, หน้า ๗๖ - ๗๗.

ดังนั้น ถ้าไม่เจริญในอินทรีย์ทั้ง ๕ การปฏิบัติธรรมย่อมไม่มีความเจริญหรือก้าวหน้าได้เช่นกัน แต่ถ้ามีการเจริญหรืออบรมอินทรีย์ทั้ง ๕ ให้แก่กล้าแล้วย่อมสามารถปราบปรามอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นได้ นั่นหมายถึง ความก้าวหน้าของการปฏิบัติธรรมสามารถกำจัดอวิชชา นำพาไปสู่ความเข้าใจมองเห็นซึ่งถึงโทษภัยแห่งสังสารวัฏ ดำเนินไปสู่สังขตธรรม ซึ่งก็คือ พระนิพพานนั่นเอง ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย ทางที่ให้ถึงสังขตธรรม คือ อินทรีย์ ๕ นี้เราเรียกว่า ทางที่ให้ถึงสังขตธรรม ... กิจใดที่ศาสดาผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล ผู้อ่อนเคราะห์ พึงอาศัยความอ่อนเคราะห์ กระทำแก่สาวกทั้งหลาย กิจนั้น เราก็ได้กระทำแล้วแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลาย จงเพ่งพินิจอย่าประมาทอย่าได้มีความร้อนใจในภายหลัง นี่เป็นคำพร่ำสอนสำหรับเธอทั้งหลายของเรา^{๙๓}

หรือในอาสวักขยสูตร ว่าด้วยธรรมเป็นเหตุให้สิ้นอาสวะ โดยทรงแสดงว่า ผู้เจริญอินทรีย์ ๕ จะทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันเป็นเหตุให้สิ้นอาสวะ^{๙๔} ด้วยปัญญาอันยิ่ง เพราะเจริญอินทรีย์ ๕ ทำให้มากแล้ว

จากพระพุทธพจน์นี้ แสดงให้เห็นถึงความสำคัญแห่งอินทรีย์ ๕ เป็นทางแห่งความหลุดพ้นจากการปรุงแต่งทั้งปวง เป็นเหตุให้ถึงซึ่งความสิ้นไปแห่งอาสวะ ดับทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง

๒.๕.๑ ความสำคัญของสัทธินทรีย์

สิ่งสำคัญเป็นอันดับแรกของผู้ปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนา คือ การสร้างศรัทธา และความเลื่อมใสให้เกิดขึ้นในพระรัตนตรัย เพราะเมื่อเกิดศรัทธาแล้ว ศรัทธานั้นจะเป็นพลังผลักดันให้ก้าวหน้าในการปฏิบัติอันถูกต้องจนกว่าจะบรรลุถึงจุดหมายปลายทาง สัทธินทรีย์ เป็นคุณธรรมเบื้องต้นแห่งการปฏิบัติธรรม กล่าวคือ ผู้ปฏิบัติธรรม จะประสบผลสำเร็จในมรรคผลนิพพาน จำเป็นต้องมีศรัทธาเป็นอันดับแรก ดังพระพุทธพจน์ว่า “สัตว์ทั้งหลายเหล่าใดจะพึง จงปล่อยศรัทธามาเถิดเราได้เปิดประตูมตรธรรมแก่สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นแล้ว”^{๙๕}

นักปฏิบัติผู้ต้องการเข้าสู่ประตูมตรธรรมจำเป็นต้องอาศัยศรัทธาเป็นตัวนำ หากขาดศรัทธาก็ไม่อาจเข้าถึงอมตนิพพานได้ ดังนั้น ผู้ปฏิบัติพึงปลูกศรัทธาให้มีขึ้นในตนอย่างเหมาะสมดัง

^{๙๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๗๓/๔๕๑.

^{๙๔} ดูรายละเอียดใน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, “บทนำ”, เล่ม ๑๙, หน้า (๔๘). ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๙๐/๑๗๘, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๙๐/๓๐๑.

^{๙๕} วิ.ม. (ไทย) ๔/๙/๑๕.

พระพุทธพจน์เกี่ยวกับศรัทธามากมายว่า “ศรัทธาตั้งมั่นแล้วยังประโยชน์ให้สำเร็จ”^{๙๖} “ศรัทธารวบรวมไว้ซึ่งเสปียง”^{๙๗} “ศรัทธาเป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจที่ประเสริฐของบุรุษในโลกนี้”^{๙๘}

จากพระพุทธพจน์นี้ เป็นการรับรองความสำคัญว่า เมื่อมีศรัทธาตั้งมั่นในพระรัตนตรัยแล้ว มีความปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบแล้วย่อมนำความสุขมาให้ จนถึงอมตธรรมเป็นที่สุด

๒.๕.๒ ความสำคัญของวิริยีนทรีย์

วิริยีนทรีย์มีความสำคัญในฐานะที่เป็นพลังให้ถึงความสำเร็จ เหมือนครั้งที่พระพุทธเจ้าจะได้ตรัสรู้ และนำพระสัทธรรมมาโปรดเวไนยสัตว์นั้น พระองค์ต้องบำเพ็ญเพียร ชนิดที่ต้องเอาพระชนม์ชีพเข้าแลก เมื่อได้ทราบความจริงเช่นนี้แล้ว ก็ไม่เพียงมัวประมาท ปราศจากความเพียรก็จะประสบความสำเร็จในการปฏิบัติได้ ดังนั้นจึงรีบทำความเพียรตั้งแต่วันนี้เถิด ดังพระพุทธพจน์ว่า

“บุคคลควรทำความเพียรตั้งแต่วันนี้ทีเดียว ใครเล่าจะรู้ว่า ความตายจักมีในวันพรุ่งนี้ เพราะว่าความผัดเพี้ยนกับมัจจุราชผู้มีเสนามากนั้น ย่อมไม่มีแก่เราทั้งหลาย พระมุนีผู้สงบเรียกบุคคลผู้มีความเพียรไม่เกียจคร้านทั้งกลางวัน และกลางคืน ซึ่งมีปกติอยู่อย่างนี้นั้นแล้ว ว่า “ผู้มีราตรีเดียวเจริญ”^{๙๙}

นอกจากนั้น วิริยีนทรีย์ยังมีความสำคัญในลักษณะที่มีปัจจัยต่อเนื่องจากสัทธินทรีย์ คือ เมื่อมีศรัทธาที่ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว ทำให้มีความเพียรอย่างต่อเนื่องย่อมทำให้ถึงจุดหมายปลายทางที่สำคัญได้ ดังพระพุทธพจน์ว่า บุคคลข้ามโอชะได้ด้วยศรัทธา ข้ามอรรณพได้ด้วยความไม่ประมาท ล่วงทุกข์ได้ด้วยความเพียร^{๑๐๐}

จากพระพุทธพจน์นี้แสดงว่า ความเพียรนับว่าเป็นปัจจัยหนึ่งที่มีความสำคัญที่จะดำรงอยู่ได้โดยความไม่ประมาท และกำจัดกิเลสล่วงพ้นความทุกข์ คือ ก้าวล่วงวัฏฏสงสารได้

๒.๕.๓ ความสำคัญของสติ

สติ เป็นหลักธรรมที่สำคัญอย่างหนึ่งในพระพุทธศาสนา คือ เป็นยอดแห่งธรรม เพราะคำสอนทั้งปวงรวมอยู่ที่ความไม่ประมาท มีชื่อเรียกโดยเฉพาะว่า อัปปมาทะ นั่นคือ การมีสติ สติมี

^{๙๖} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๑ - ๕๒/๖๗ - ๖๘.

^{๙๗} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๗๙/๘๕.

^{๙๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๗๓/๘๐.

^{๙๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๒๐.

^{๑๐๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๓.

บทบาทอย่างมากในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ ป้องกันไม่ให้พลาดตกไปในทางชั่วหรือเสื่อม โดยเฉพาะยิ่งในการปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นจากสังสารวัฏ สติยังมีบทบาทเป็นอย่างมาก

ชีวิตของเรามีฐานที่ควรใช้สติคอยกำกับดูแลทั้งหมด ๔ แห่ง คือ ๑) ทางกาย และพฤติกรรม ๒) ทางเวทนา ความรู้สึกสุข ทุกข์ และอุเบกขา ๓) ทางจิต สภาวะจิตที่เป็นไปต่าง ๆ ๔) ทางธรรม สภาพความเป็นจริง ถ้าดำเนินชีวิตโดยมีสติคุ้มครอง ณ ฐานทั้ง ๔ นี้แล้ว ก็จะช่วยให้เป็นอยู่ อย่างปลอดภัย ไร้ทุกข์ มีความสุขผ่องใส เป็นทางนำไปสู่ความรู้แจ้งอริยสัจธรรม^{๑๐๑} อีกทั้งพระพุทธองค์ ได้ตรัสเกี่ยวกับบทบาทของสติที่กระจายอยู่ในหัวข้อธรรมต่าง ๆ แสดงถึงความสำคัญของสติ คำว่า สติ คือ ความตามระลึกถึง ความระลึกได้เฉพาะหน้า ความระลึกได้ ความจำได้ ความไม่เลือนลอย ความไม่หลงลืมสติ คือ สตินทรีย์ สติที่เป็นใหญ่, สติพละ สติที่เป็นกำลัง, สัมมาสติ ระลึกชอบ, สติสัมโพชฌงค์ สติที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ธรรม, เอกายนมรรค สติที่เป็นทางเอก นี้แหละ เรียกว่าสติ บุคคลผู้ประกอบ ประกอบพร้อม ดำเนินไป ดำเนินไปพร้อม เป็นไป เป็นไปพร้อม เพียบพร้อมแล้วด้วยสตินี้ เรียกว่า ผู้มีสติ^{๑๐๒}

ดังนั้น สติมีบทบาทอยู่ในหมวดธรรมต่าง ๆ มากมายรวมความแล้ว สติ จำต้องนำไปใช้ในหลักธรรมทั้งปวง ในการกระทำทุกอย่าง นับได้ว่า สติมีความสำคัญในการดำเนินชีวิตที่ดีงามไม่เค็ดร้อนทั้งกายและใจ อนึ่ง ประโยชน์สูงสุดของความเป็นผู้มีสติ คือ ความเป็นผู้ไม่ประมาท เมื่อได้เจริญสติในฐานะเป็นหลักธรรมสำคัญ มีการพิจารณาใคร่ครวญ ประคับประคองการปฏิบัติธรรมไม่ให้ฟุ้งซ่าน และนำไปสู่ความสำเร็จ ทำให้สามารถข้ามพ้นโอชะได้ ดังพระพุทธพจน์ว่า “ผู้สมบุรณ์ด้วยศีล มีปัญญา มีจิตตั้งมั่นดีแล้วเพ่งพินิจธรรมภายใน มีสติทุกเมื่อ ย่อมข้ามพ้นโอชะที่ข้ามได้ยาก”^{๑๐๓}

๒.๕.๔ ความสำคัญของสมาธิ

สมาธิ เป็นหลักธรรมที่สำคัญที่เป็นฐานให้เกิดปัญญาได้ โดยความหมายสมาธิ คือ อาการตั้งมั่นไม่หวั่นไหว มีก้าวหน้าขึ้นเป็นลำดับ จนถึงสมาธิในวิปัสสนาหรือตัววิปัสสนา คือ ความเห็นอย่างแจ่มแจ้งเป็นไปเพื่อความหลุดพ้น ที่สามารถแสดงให้เห็นโดยการแยกประเภทตามลักษณะการกำหนดพิจารณาไตรลักษณ์ ข้อที่ประสบความสำเร็จความหลุดพ้น ได้แก่

^{๑๐๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ, หน้า ๘๑๒.

^{๑๐๒} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๓/๑๓.

^{๑๐๓} ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๗๖/๕๕๐.

๑. สุธัญญตสมาธิ สมาธิอันพิจารณาเห็นความว่าง ได้แก่ วิปัสสนาที่ให้ถึงความหลุดพ้นด้วยอนัตตลักษณะ คือ สมาธิอันกำหนดพิจารณาเห็นนามรูปเป็นของว่างเปล่าด้วยอนัตตานุปัสสนา การตามเห็นนามรูปเป็นอนัตตาเพราะความไม่เป็นไปในอำนาจ เป็นต้น

๒. อนิมิตตสมาธิ สมาธิอันพิจารณาธรรมไม่มีนิมิต ได้แก่ วิปัสสนาที่ให้ถึงความหลุดพ้นด้วยกำหนดอนิจจลักษณะ คือ สมาธิอันพิจารณาธรรมได้แก่ นามรูปว่าเป็นสิ่งหา นิमित คือ เครื่องกำหนดหมายไม่ได้ เพราะความเป็นอนิจจตามีความเกิดขึ้นแล้วเสื่อมสลายไป เป็นต้น

๓. อัปปณิหิตสมาธิ สมาธิอันพิจารณาธรรมไม่มีความตั้งปรารภณา ได้แก่ วิปัสสนาที่ให้ถึงความหลุดพ้นด้วยกำหนดทุกขลักษณะ คือ สมาธิอันกำหนดพิจารณาธรรม จนเกิดความเห็นว่าไม่มีอะไรน่าปรารภณา เพราะทุกข์เท่านั้นที่เกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นที่ตั้งอยู่ ทุกข์เท่านั้นที่ดับไป นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรเกิดขึ้น นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรดับ คือ วิปัสสนาที่ให้ถึงความหลุดพ้นด้วยการพิจารณานามรูปว่าเป็น ทุกขตา

เมื่อเป็นเช่นนี้ ทำให้ทราบว่า สมาธิกับวิโมกข์ (ความหลุดพ้น) มีความเกี่ยวข้องกัน คือ สมาธิแต่ละข้อเป็นเหตุของวิโมกข์แต่ละข้อ วิโมกข์แต่ละข้อจึงเป็นผลของสมาธิแต่ละข้อ สิ่งทั้ง ๓ คือ สมาธิ ลักษณะ และวิโมกข์ มีความเกี่ยวข้องกัน และเป็นปัจจัยของกันและกัน ดังนี้

สุธัญญตสมาธิ.. อนัตตลักษณะ.. สุธัญญตวิโมกข์ คือ สมาธิพิจารณาเห็นความว่าง ด้วยการมองนามรูปตามหลักของอนัตตลักษณะ โดยอาศัยอนัตตานุปัสสนา จนถอนความยึดถือว่ามีตัวตนออกไปได้เข้าถึงสุธัญญตวิโมกข์

อนิมิตตสมาธิ.. อนิจจลักษณะ.. อนิมิตตวิโมกข์ คือ สมาธิพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง โดยอาศัยอนิจจานุปัสสนา คือ การมองเห็นความไม่เที่ยงแห่งสังขารทั้งหลาย สามารถถอยถอนวิปลาส คือ ความกำหนดหมาย ความคิด ความเห็นในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ออกไปจากใจได้จิตเข้าถึงอนิมิตตวิโมกข์

อัปปณิหิตสมาธิ... ทุกขลักษณะ... อัปปณิหิตวิโมกข์ คือ สมาธิที่เกิดจากการพิจารณาเห็นรูปนามเป็นทุกข์ โดยอาศัยทุกขสัจญญา จนสามารถถอยถอนตัณหาปณินิในสัตว์ สังขารออกจากจิตได้ เข้าถึงอัปปณิหิตวิโมกข์ สมาธิ นิमित และวิโมกข์เหล่านี้จึงมีความเกี่ยวเนื่องกันและกัน^{๑๐๔}

^{๑๐๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๖), หน้า ๗๔ - ๗๕, พระเทพดิลก (ระแบบ จิตฺตาโณ), **ธรรมปริทรรศน์ ๒**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๑๕๕ - ๑๕๖.

ความสำคัญของสมาธิที่ได้ฝึกฝนอบรมมาดีแล้ว เป็นฐานทำให้สามารถพัฒนาเป็นปัญญา นั่นคือ สมาธิเป็นฐานของวิปัสสนาให้เข้าถึงความเป็นวิโมกข์ คือ หลุดพ้นได้รับประโยชน์สูงสุดในพระพุทธศาสนา ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า

เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อนเหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้ เรานั้นได้น้อมจิตไปเพื่ออัสสัทธิญาณ ได้รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย นี่ทุกข์นิโรธ นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์ (เป็นพระอรหันต์) แล้ว ทำกิจ ที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอยู่อย่างนี้อีกต่อไป^{๑๐๕}

๒.๕.๕ ความสำคัญของปัญญินทรีย์

ปัญญามีความสำคัญ คือ ความเป็นเลิศกว่าโพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย เป็นเครื่องชำระกิเลส เป็นกุศลธรรมที่พัฒนาได้ถึงขั้นสุดท้าย ซึ่งเมื่อปัญญาที่บริสุทธิ์ รู้เห็นตามความเป็นจริงเกิดขึ้น ช่วยให้อัตตนั้นสงบ มั่นคง บริสุทธิ์ ผ่องใส เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแท้จริง ทำให้ไม่ต้องมาเวียนว่ายตายเกิดอีก คือ เมื่อเป็นปัญญินทรีย์ ย่อมเป็นใหญ่ในการหยั่งรู้สภาวะธรรมความเป็นจริง กำจัดความหลงในสภาวะธรรม เป็นโพธิปักขิยธรรม ย่อมเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ ดังพระพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ดิรัจฉานเหล่าใดเหล่าหนึ่ง พญาราชสีห์ ชาวโลกกล่าวว่า เลิศกว่าสัตว์เหล่านั้น เพราะพลกำลัง ความเร็ว ความกล้า แม้ฉันท โโพธิปักขิยธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ปัญญินทรีย์ บัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่า โพธิปักขิยธรรมเหล่านั้น เพราะเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน”^{๑๐๖}

๒.๖ ทศนะบุคคลที่เกี่ยวข้องกับอินทรีย์ ๕

ในทศนะของนักปราชญ์หรือนักวิชาการทางพุทธศาสนา ได้ให้ความหมายของอินทรีย์โดยสรุป ได้ดังนี้ คือ

พระพุทธโฆสะเถระ ได้แสดงในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ให้ความหมายไว้ว่า ชื่อว่า อินทรีย์โดยความหมายว่า เป็นอธิบดี (ความเป็นใหญ่) กล่าวคือ ครอบงำ เพราะครอบงำเสียซึ่งอัสสัทธิยะ (ความไม่เชื่อ) โกสัชชะ (ความเกียจคร้าน) ปมาทะ (ความประมาท) วิกเขปะ (ความฟุ้งซ่าน)

^{๑๐๕} วิ.มท. (ไทย) ๑/๑๔/๗.

^{๑๐๖} ส. ม. (ไทย) ๑๙/๕๒๑/๓๓๕.

และล้มโหมะ (ความหลง) และชื่อว่า พละ โดยความหมายว่า ไม่หวั่นไหว เพราะอภุศลธรรมทั้งหลาย มีอัสสัทธิยะ เป็นต้น ครอบงำไม่ได้^{๑๐๗}

พระอนุรุธาจารย์ แสดงในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี ได้ให้ความหมายไว้ว่า ชื่อว่า อินทรีย์เพราะมีสภาพเป็นใหญ่ ความเป็นใหญ่ คือ ความสามารถที่ทำให้ธรรมซึ่งเกิดอาศัยในตนเป็นไปได้ในอำนาจของตนโดยประการทั้งปวง ด้วยเหตุนี้ ธรรมที่กระทำ คือ ทำให้สำเร็จ ความเป็นใหญ่ของตนในหน้าที่นั้น ๆ มีการเห็น เป็นต้น จึงชื่อว่า อินทรีย์^{๑๐๘}

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙) ได้แปลและให้ความหมายไว้ ๖ อย่าง คือ

๑) อินทรีย์ แปลว่า เป็นใหญ่ หมายความว่า เป็นใหญ่ในกิจของตน เช่น สัทธินทรีย์ เป็นใหญ่ในทางเชื่อถือ เป็นต้น

๒) อินทรีย์ แปลว่า ทำเบื้องต้นให้บริสุทธิ์ หมายความว่า เป็นใหญ่ในทางทำศีลให้บริสุทธิ์ เพราะศีลเป็นความงามในเบื้องต้นของพระศาสนาด้วยเป็นที่พึงเบื้องต้นด้วย

๓) อินทรีย์ แปลว่า ประมาณยิ่ง หมายความว่า มีประมาณมากในการทำให้เกิดฉันทะ คือ ความเต็มใจในการละความเร่าร้อน อันเกิดด้วยความไม่มีศรัทธา เกิดด้วยความประมาท เกิดด้วยความฟุ้งซ่าน เกิดด้วยอวิชชา และในการละกิเลสอันเป็นฝ่ายเดียวกันกับทิฏฐิ ในการละกิเลสอย่างหยาบ อย่างกลาง อย่างละเอียด มีประมาณยิ่งในการทำให้เกิดปราโมทย์ ปัสสัทธิ สุข แสงสว่าง ความสดใจ ความตั้งใจมั่น ความประคองใจไว้ดี ความเพ่งดูใจที่ตั้งอยู่ดี ความหลุดพ้นจากกิเลสต่าง ๆ

๔) อินทรีย์ แปลว่า ตั้งมั่น หมายความว่า ตั้งมั่นในการละซึ่งความเร่าร้อน อันเกิดด้วยความไม่มีศรัทธา ด้วยความเกียจคร้าน ด้วยความประมาท ด้วยความฟุ้งซ่าน ด้วยอวิชชา

๕) อินทรีย์ แปลว่า ครอบงำ หมายความว่า ครอบงำความไม่เชื่อถือ ความเกียจคร้าน ความประมาท ความฟุ้งซ่าน อวิชชา ครอบงำกามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ ตลอดถึงครอบงำกิเลสทั้งปวง

^{๑๐๗} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๔๓.

^{๑๐๘} พระอนุรุธาจารย์, พระญาณธชะ. อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์ กราฟฟิค เพลท, ๒๕๔๖), หน้า ๖๙๕.

๖) อินทรีย์ แปลว่า ให้ตั้งอยู่ หมายความว่า ให้ตั้งอยู่ในความเชื่อ ในความประคอง กำลังใจ ในความปรากฏขึ้นในใจ ในความไม่ฟุ้งซ่าน ในความเห็นถูก ในเนกขัมมะ ในอภัยบาท ใน อโลกสัญญา^{๑๐๙}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมาย อินทรีย์ หมายถึง ความเป็นใหญ่ สภาพที่เป็นใหญ่ในกิจตน ธรรมที่เป็นเจ้าการในการทำหน้าที่หนึ่ง ๆ เช่น ตาเป็นใหญ่ในการดู หูเป็นใหญ่ในการได้ยิน วิริยะเป็นเจ้าการในการครอบงำเสียซึ่งความเกียจคร้าน เป็นต้น^{๑๑๐}

พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร จิตวณฺโณ) ได้ให้ความหมาย อินทรีย์ แปลว่า ความเป็นใหญ่ คือ เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน^{๑๑๑}

๒.๗ สรุปท้ายบท

อินทรีย์ ๕ ที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท มีประเด็นในการศึกษา ดังนี้ คือ

ความหมายของอินทรีย์ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท แปลว่า เป็นใหญ่, ความเป็นใหญ่ในหน้าที่ตน, ความเป็นผู้ปกครองในสภาวะธรรมที่เกิดร่วมกับตน มีองค์ธรรม ๕ อย่าง มี สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ โดยมีความหมาย ดังต่อไปนี้ คือ

สัทธินทรีย์ เป็นธรรมที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน คือ น้อมใจตั้งหรือเด็ดเดี่ยว มีความเชื่อมั่นในอารมณ์ที่ดี เป็นลักษณะ มีความเลื่อมใส เป็นหน้าที่ มีความไม่ขุ่นมัว เป็นผล มีบุญนิยัตถุ เป็นเหตุไถ่

วิริยินทรีย์ เป็นธรรมที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน คือ ในการเฝ้าระวัง และในการละอกุศลกรรม ในการเจริญหรือเข้าหากุศลธรรม และในการรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญ ใญ่บุญเต็มที และมีความอดุสาหะ เป็นลักษณะ มีความอดทนคำขุสหาติธรรม เป็นกิจหน้าที่ มีความไม่ท้อถอย เป็นผล มีความสดดสังเวช เป็นเหตุไถ่

สตินทรีย์ เป็นธรรมที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน คือ ความตามระลึก ความหวนระลึก กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลอย ความไม่ลืม สติ มีความระลึกได้ การเข้าไปประคองไว้

^{๑๐๙} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (นนทบุรี: สำนักพิมพ์สัมปชัญญะ, ๒๕๔๙), หน้า ๙๕ - ๙๖.

^{๑๑๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๕๔.

^{๑๑๑} พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร จิตวณฺโณ), การพัฒนาจิต, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทสร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๔๙), หน้า ๑๖๓.

เป็นลักษณะ มีความไม่ลืม เป็นรส มีความอาภักขา เป็นอาการปรากฏ สติเป็นธรรมที่พึงปรารถนาในที่ทั้งปวง คือ ที่กาย เวทนา จิต และธรรม ซึ่งเป็นที่ตั้งที่เกิดของสติ สตินทรีย์คือ สติ สติพละ สัมมาสติ นี้เรียกว่า สตินทรีย์

สมาธินทรีย์ เป็นธรรมที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน คือ มีความตั้งมั่นฝ่ายกุศลธรรม ทำให้จิตตั้งมั่นไม่หวั่นไหวในอารมณ์ คือ รูปนามหรือขั้น ๕ เป็นต้น สมาธิ มีความไม่ฟุ้งซ่านชัดสาย เป็นลักษณะ กำจัดความฟุ้งซ่านหรือมีความตั้งจิตมั่น เป็นกิจ ความไม่หวั่นไหวหรือมีการละความตั้งใจมั่นในทางผิด เป็นผล มีบรรทัดฐานอยู่ที่ความสุข มีอยู่ ๓ ระดับ คือ วิปัสสนาขณิกสมาธิ หรือ ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ สมาธิที่เป็นสมาธินทรีย์ คือ ฌาน ๔ ได้แก่ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน วิปัสสนาขณิกสมาธิจัดเข้าได้ในฌาน เรียกว่า วิปัสสนาฌาน

ปัญญินทรีย์ เป็นธรรมที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน คือ ย่อมรู้ทั่วอริยสัจ ๔ ทำให้รู้ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา สามารถรอบำกำจัดอวิชชา ทำวิชชาให้เกิดขึ้น ครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นในลักษณะแห่งการเห็น หรือรู้ทั่วถึงธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ที่ควรเสพ และไม่ควรเสพ ที่เลวและประณีต เป็นต้น ปัญญามีการส่องแสง และการรู้ทั่ว หรือการรู้แจ้งซึ่งสภาวะธรรมตามความเป็นจริง เป็นลักษณะ มีการส่องให้เห็นอารมณ์ หรือมีการกำจัดความมืด เป็นรส มีความไม่หลงในอารมณ์ เป็นผล มีสมาธิ เป็นเหตุไถ่

อินทรีย์ ๕ มีเหตุเกิดด้วยอาการ ๔๐ อย่าง โดยย่อ คือ (๑) เหตุเกิดแห่งฉันทะด้วยอำนาจความน้อมใจเชื่อ เป็นเหตุเกิดแห่งสัทธินทรีย์ (๒) เหตุเกิดแห่งฉันทะด้วยอำนาจการประคองไว้ เป็นเหตุเกิดแห่งวิริยอินทรีย์ (๓) เหตุเกิดแห่งฉันทะด้วยอำนาจความตั้งมั่น เป็นเหตุเกิดแห่งสตินทรีย์ (๔) เหตุเกิดแห่งฉันทะด้วยอำนาจความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นเหตุเกิดแห่งสมาธินทรีย์ (๕) เหตุเกิดแห่งฉันทะด้วยอำนาจความเห็น เป็นเหตุเกิดแห่งปัญญินทรีย์

อินทรีย์ ๕ ปรากฏในหลักธรรม และพระสูตรต่าง ๆ โดยย่อดังนี้ ในทฎฐัพพสูตรว่าด้วยการเห็นอินทรีย์ในหลักธรรมต่าง ๆ (๑) พึงเห็นสัทธินทรีย์ได้ในองค์เครื่องบรรลู่โสดา ๔ ประการ (๒) พึงเห็นวิริยอินทรีย์ได้ในสัมมปปธาน ๔ ประการ (๓) พึงเห็นสตินทรีย์ได้ในสติปัฏฐาน ๔ ประการ (๔) พึงเห็นสมาธินทรีย์ได้ในฌาน ๔ ประการ (๕) พึงเห็นปัญญินทรีย์ได้ในอริยสัจ ๔ ประการ

ในทัศนะของนักปราชญ์หรือนักวิชาการทางพุทธศาสนา ได้ให้ความหมายของอินทรีย์ โดยสรุป ดังนี้ คือ อินทรีย์มีความหมายว่า เป็นอภิบัติ ความเป็นใหญ่ คือ ครอบงำ เพราะครอบงำเสียซึ่งอัสสัทธิยะ ความไม่เชื่อ โกสัชชะ ความเกียจคร้าน ปมาทะ ความประมาท วิกเขปะ ความฟุ้งซ่าน และสัมโมหะ ความหลง ที่ชื่อว่า อินทรีย์เพราะมีสภาพเป็นใหญ่ ความเป็นใหญ่ คือ

ความสามารถที่ทำให้ธรรมซึ่งเกิดอาศัยในตนเป็นไปได้ในอำนาจของตนโดยประการทั้งปวง ด้วยเหตุนี้ ธรรมที่กระทำ คือ ทำให้สำเร็จความเป็นใหญ่ของตนในหน้าที่นั้น ๆ มีความเชื่อ เป็นต้น อินทรีย์ แปลว่า ความเป็นใหญ่ เพราะเป็นใหญ่ในกิจหรือหน้าที่ของตน ธรรมที่เป็นเจ้าการในการทำหน้าที่ เช่น สัทอินทรีย์เป็นใหญ่ในทางเชื่อถือ หรือวิริยะเป็นเจ้าการในการครอบงำเสียซึ่งความเกียจคร้าน เป็นต้น

อินทรีย์ ๕ นั้น มีความสำคัญอย่างยิ่งในการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ก็เพราะอาศัยการพัฒนาอินทรีย์ ๕ ประการนี้เป็นหลัก จึงสามารถเพื่อให้รู้แจ้งซึ่งฉันทธรรม ญาณธรรม และอริยสัจธรรม แล้วความสำคัญระดับองค์รวมของอินทรีย์ ๕ คือ เป็นเครื่องวัดความพร้อม และบ่งชี้ความก้าวหน้าของการปฏิบัติธรรม ว่าช้าหรือเร็ว และความสำคัญสูงสุดของอินทรีย์ คือ เป็นเหตุให้สิ้นอาสวะทั้งหลาย ดับทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง